

Руйнування Чортомлицької Січі 1709 р.

Олелько Островський

Коли б Гордієнкові був хто сказав, що вода в Дніпрі угору потекла, або святі печерські гори запалися, розступилася земля й поглинула Київ з печерами і церквами божими; кошовий не здивувався б ньому так, як здивувався, почувши про те, що гетьман Мазепа став заодно із Шведами.

Ця жагуча звістка, не знати яким рабом прийшла у Січ; досить того, що вона випередила не лише царських, але й гетьманських посланців...

Захвилювалось Запоріжжя, як збунтований бджоляний рій; відколи й Січ існує то подібного хвилювання ще не було... В куренях ніхто не сидів. Як день, так і ніч запорожці товпились на раднім майдані, а їхній галас та сварки можна було почути за цілу милю... Мазепа передався Карлові.

...Шведи мають визволити Україну з московського ярма.

...Ось коли виженемо з України московських воєвод!

...Мазепа... Шведи... Москалі...

Тільки й розмови було.

Але перегодом між запорожцями не стало згоди. Значна більшість запорожців співчувала Мазепі. Братчики виправдовували вчинок гетьмана, раділи з того і навіть самі хапались за зброю.

– Ходім вигонити москаля з нашої батьківщини! – закликали вони тих, що вагались.

А вагались дуки, багатирі. Вони кляли Мазепу і лаяли тих, котрі хотіли йти воювати Московщину.

– Пройдисвіти ви! Голоколіньки! Хіба ви дбаєте про добро отчизни?! Брехунці! Ви думаєте, як би біля того вогнища, що розклав дурноголовий Мазепа, погріти й свої загребуші руки! Ви тільки кричите: "Україна загибає, рятуймо!" А самі зазіхнули на чуже добро; знаємо вас!

– Гей, дуки срібляюки! Стережіться! Брешіть та й міру знайте! А то пошлемо вас печерувати раки у Дніпрі. Всіх перетопимо до лихого матері! – одказували голоколіньки.

Військова старшина не втручалась у сварки, лише прислухалась: чий же голос візьме верх? Під чию сопілку доведеться танцювати?

Коли ж у Січ прибули царські посланці, то довбиш навіть не став бити в литаври, щоб скликати запорожців на раду; і без сього в куренях ніхто не залишився. Нащо вже старі глухі діди-гармаші, котрі власного голосу не чули, і ті подибали; навіть каліки й хворі повилазили із шпиталів.

Царські стольники: Гаврило Кисленський та Грицько Теплицький на сей раз прибули не з голими руками; вони привезли міх грошей та копу обіцянок.

Коли кошовий Гордієнко, оточений старшиною, увійшов в радне коло, то галас і

гомін раптом вщухли. Запанувала німа тиша. Кошовий вклонився на всі чотири боки.

- Братчики, преславне товариство! Ось московський посланець, пан стольник Кисленський, хоче до вас слово мовити.

- А ми раді послухати, - повагом одрікли старі діди. Кисленський кашлянув, провів рукою по довгій бороді, ще

раз кашлянув, і аж відтак зачав солодким та улесливим голосом:

- Нехай вам буде відомо, що гетьман війська царського запорозького Іван Мазепа, забувши страх божий, зламавши присягу свою, зрадив великому цареві! Мазепа одсахнувся од віри православної! Він хоче занапастити шведам-єретикам та ляхам весь український народ, всю Україну. А церкви святі і монастирі православні, за котрі ваші батьки, діди та й ви самі стільки крові пролили, лукавий гетьман хоче перевернути на римську та уніатську віру!..

Не дали запорожці Кисленському договорити, закинули брехню в живі очі:

- Бреше Москаль і не почервоніє!

- Куди йому червоніти, він і так червоний, як місяць на сході.

- Та він і не бреше, а розказує сон рябої кобили... Висунувся наперед огрядний Теплицький, і так низько вклонився раді, що аж рукою черкнувся землі.

- Voi!..

- Тихо! Послухаємо що ще чорний скаже.

- Voi, - мовив Теплицький, - великий государ, дбаючи про те, щоб на Вкраїні не було руїни, а український народ не попав у єретицьке ярмо, наказує всім полковникам і всій старшині, і всьому війську запорозькому берегтися прелестей богоотступника і зрадника Мазепа. Не слухати як він буде намовляти на зраду! Нехай військова старшина мерщій їде у Глухів, бо там має відбутись козача рада, на котрій стародавнім звичаєм вашим виберете з-поміж себе нового гетьмана.

Теплицького запорожці вислухали мовчки. Жоден з їх і словом не обізвався... Міркували кожний про себе.

- То як же буде, преславні молодці, - пошлете певних козаків у Глухів на раду? - спитав перегодом Кисленський.

А кошовий йому на те:

- Мабуть так, що не пошлемо!

Тай звернувся до всього січового товариства:

- Преславні молодці! На мою думку, не личить нам обирати нового гетьмана! Адже ми не чули про те, щоб гетьман Мазепа зрікся своєї булави!

Загомоніли запорожці:

- Авжеж що так!

- Нас кличуть у Глухів на козачу раду, - мовив Гордієнко далі, - що ж то за рада буде, коли її обложить московське військо? Вільна козача рада, а зверху - московська кормига! Там буде не до вільних голосів. Кого цар звелить - того й виберуть.

- Правду, батьку, кажеш! - На цей раз закричали не лише голоколіньки, але й дуки.

- Братчики! Ви знаєте, яким ворогом був не лише для мене, а й для вас гетьман

Мазепа! Ми всі накупі ненавиділи його, більше ніж Москву. Ненавиділи за те, що він пішов за прикладом Попенка ^[5] і розплотив на Україні тьму-тьменну панства! А панство споконвіків вело і буде вести, доки світ-світом, свою отчизну до загину. Браття! Озирніться ви хоч одним оком на Польщу, так собі для прикладу. І ви навіч побачите, що *та країна де є пан і раб не може бути вільною й незалежною!* Не може через те, що не всі діти боронитимуть її однаково, як прийде слухний час! Панщани перші будуть казати: "Навіщо нам боронити нашу батьківщину?.. Навіщо нам накладати головами своїми?..Адже наша батьківщина була для нас вітчимо!" Панщанам однаково, чи своє ярмо вони носитимуть на гамалику, чи чуже! .Ярмо ярмом і зостанеться! Як його не мережай, а воно мулить!

- Мудра річ - любо й слухати!

- Поздоров, Боже, батькові віку довгого й здоров'я лантух!

- Ось через віщо Запоріжжя ворогувало із Мазепою. Він двадцять років потурав Москалям і допотурався до того, що тепер московські воєводи обсіли Україну наче боляки. Навіть нашу Січ обложили своїми городками... На Україні розплодилось шолудиве панство. Превражії пани не те що вільного посполита, а й нашого брата козака вже почали перехрещувати на свою віру - у панщан! Вже бідним людям, голоті, як кажуть пани, зась скликати чорну раду! Вже посполитому не вільно писатися в козаки! На його душу полюють не самі рангові, а навіть прості канцеляристи добувають грамоти на маєтності!.. Далі йти вже нікуди! А сьогодні нам сказали царські посланці новину, буцім Мазепа хоче цілком запропастити Україну!

- Добрі молодці, коли ваша ласка, дайте слово мовити! - залунав зненацька чийсь бравий голос.

- Хто там перешкоджає речникові? - спитав Гордієнко.

- Посланець від гетьмана Мазепа! - була смілива відповідь. Вмент увесь тисячний натовп обернувся на голос. Лава розступилась.

В коло увійшов Войнаровський.

- Батькові кошовому, панам отаманам і всьому преславному товариству низовому низенький уклін!

- Будь здоров і ти! - вітала Січ несподіваного гостя.

- Добрі молодці! Я тільки що прибув до вас; з початку ради не був, а зараз краєчком вуха зачув, що Мазепа буцім то хоче цілком запропастити Україну! Так вам сказали посланці московського царя. Неправду говорять їх уста! Гетьман підписав згоду із шведами, але зробив се не для приватних користей! Ось послухайте. Гетьман вчинив се для того, щоб захистити Україну від тиранії московського царя, котрий повсякчасно похвалявся викорінити військо запорозьке низове! Пригадайте: і круль польський, і султан турецький, і хан кримський, всі оці державці завжди вас, військо низове запорозьке, поважали і при зносінах величали лицарями!.. І тільки один цар московський, інакше вас не величав, лише купою прибишів та нетяг!.. Не з вчорашнього дня зачепилися москалі із шведами; московське військо, втікаючи від шведів, само накликало на Україну шведів. Але шведи не мають лихих думок; вони наші

спільники! Добрі молодці, настав слухний час скинути з себе ганебне московське ярмо й стати вільним народом!

Царські посланці пильно стежили за настроєм ради, але той настрої був не на їх користь. Рятуючи ситуацію, Теплицький став обіцяти запорожцям великі гроші, коли вони допоможуть звоювати шведів.

- За гроші хочеш, добродію, нас купити?! - обурився кошовий. - Помилився, москалю! Запорожці за гроші не продаються!.. Панове молодці! Щиру правду сказав нам гетьманський посланець, пристиг для нас слухний час! Кому ж і рятувати неньку Україну, як не нам, запорожцям?! Хіба ми не присягли обстоювати за наші вольності військові і цілість усієї України?! За вольности братів наших городових козаків, і за благо всього українського посполу?!

- Правда!..

- Там, на Вкраїні, городові козаки і чернь прислухаються, що скаже Січ... Запорожець не кривить душою, на кого він підняв свою шаблю, значить той і ворог! Так нехай же чують наш голос. Я, кошовий ваш, всі рахунки мої з гетьманом Мазепою складаю в руки Божі! Я одне тепер розумію: Мазепа пішов проти Москви не ради приватних користей, а щоб врятувати Україну! Значить наше місце поруч його! Добрі молодці, закликаю вас йти рятувати Україну!

Аж ось коли прорвався настрої запорожців. Від тисячного гуку струсилось повітря, здригнулася земля. Першим зголосив курінь кошового:

- Згода! Слава Україні!

- За Мазепу! - прилучились до нього курені ірклієвський та титарівський.

- На погибель Москві! - підхопили щербинівці.

- Втопити московських посланців! - закликали уманці.

- У смолянній бочці їх спалити! - домагались дерев'янківці.

Коли гамір трохи вщух, до кошового підступили всі курінні.

- Батьку, - сказав за всіх курінний Невінчаний, - дай же нам науку і пораду, як нам у похід йти, суходолом чи водою? І чи ти, батьку, підеш вкупі з нами? І де все військо стане перед твої ясні очі, батьку?

Соколом глянув кошовий на курінних, розгладив вуса і так одрік:

- Незабаром нависне зима. Зимою ж яка війна? Одне душогубство. Ось що ми зробимо: зимою заготовимо арматні тяжарі, нароби́мо поро́ху, наллемо ку́ль, насуши́мо сухари́в, насоли́мо риби, придба́ємо ліків... А прийде весна, розтануть у степах сніги, зазеленіє травиця, то тоді ми й рушимо з божою поміччю у військову дорогу.

* * *

Якою ж нудною видалася запоріжцям ота навісна зима у шведчину. Та й отаманів, ба - й самого пана кошового, брала велика нетерплячка скоріше побачити Україну вільною, зчепитись з ворогами. Коли б надворі не тріщали такі морози, а в степах не залягли такі глибокі сніги, то певно Гордієнко не витримав би і раніш пішов би у похід.

Та, нарешті, люті морози пересілись. Повіяв з південного краю вітрець, припекло сонечко, вщалили теплі дощі - сніг зник. І з землі виткнулась зелена травиця; лютий

кінчався, а вона вже виросла коневі по кісточки. Весна була надзвичайно рання.

Кошовий дав наказ всьому лицарству рехтуватися в похід на москаля. Боронити ж Січ від наглого ворога і доглядати товариські скарби й військові клейноди zostалися старі діди. В разі ж потреби потугу їм мали давати каліки й немічні, котрі лежали у січовім шпиталі.

В день святої Докії, після божої служби отамани вишикували братчиків на майдані. З церкви вийшов з охрестя кошовий. Став він числити запорожців і начислив: комонників і пішаниць тисячу люда ще й десять гармат.

Не велике числом було військо кошового, та велике своїм духом; велике прадідньою військовою славою.

Гордієнко розділив братчиків на три загони і наказав їм із Січі вирушити різними шляхами, а біля Переволочної зійтися всім до купи. Кошовий знав нащо так робив.

Ото й рушили запорожці різними шляхами. Що миля вперед – кожен загін збільшувався, наче сніжна лава, котра починає котитись згори униз і з горстки обертається у велику гору, що потім трощить і ламає все, що лише попадається їй на шляху. Часто-густо вона засипає великі долини, руйнує містки, загачує річки, і через се повстають страшні повені.

До загонів стали прилучатись всі ті запорожці, котрі ще з осені розійшлися із Січі по бурдюгам, зимівникам, плавням: рибу ловити, звіра бити, та там і зазимували. Прилучались не одні запорожці. Прилучались і лугарі (харцизяки), котрі ховались від гетьманських сердюків; і чумаки, котрих застукала в далекій дорозі негода та безхліб'я... Особливо багато прилучилось наймитів-чумаків; вони покинули чужі вози й мажі, а самі пішли у похід. Врешті попливло плавом й городове козацтво.

До Переволочної раніш усіх прийшов загін кошового, бо Гордієнко повів його навіпростець.

Переволочанський полковник Нестулій вивів назустріч кошовому п'ятсот комонних запорожців.

Нестулій походив із давніх запорожців. Він був сивий-сивий, наче голубок, але ще виглядав кремезним, як столітній заматерілий дуб.

– А куда се, батьку, шлях-доріженьку держиш? – спитав полковник після вітання.

– Йдемо москаля, вражого сина бити! – відповів Гордієнко. – Прилучайтесь, батьку, й ви з своїми молодятами!

Полковник поглянув на своїх діток, очима питаючись у їх поради.

– За Мазепую! – гукнули молодята.

– За Мазепую! – одгукнулась голосна луна за лісом.

– Ну що ж, – розвів Нестулій руками, – коли мої молодята хочуть за Мазепую, то не мені ж їх вчити; я вже старий... Нехай буде по-їхньому! У гурті й батька легше бити, не те що ворога! Не хотіла вража Москва держати в захованні наші предковічні права і вольності, так нехай же тепер сама на себе нарікає!

По сій мові полковник, знявши шапку, поцілувався з кошовим

– Слава! Слава! – закричали запорожці.

- А тепер прохаю ласкаво перепочити день-два у мене в Переволочній.

І, блиснувши булавою, Нестулій повів гостей із Січі в містечко.

У Переволочній запорожці загостювались майже тиждень. Але Гордієнко не марнував часу, його товариство весело бавилось, а він міркував. Ще першої днини, кошовий дав знати гетьманові й шведському королеві, що всі запорожці йдуть рятувати свою неньку Україну, як вірні сини. Пам'ятав кошовий і про короля польського та хана кримського; послав і до їх посланців, щоб намовити спільно воювати Московщину.

Покінчивши марудну справу з посланцями, Гордієнко одного вечора покликав до себе курінних отаманів.

- Панове! Завтра вдосвіта виступаємо в похід! - вирік кошовий.

- Наші голови! - похилили курінні свої чуприни додолу на знак згоди.

- Слухайте же мого розказу. Військо як було розділене натроє, так і зостанеться. Один загін поведете ви, батьку (мова мовилась до Нестулія), слободами поза Дніпром. Другий загін Василь Невінчаний поведе на Чигирин. А з третім загоном піду я сам через Царичанку на Полтаву.

- Батьку кошовий, у Царичанці засіло три регіменти московської драгунії, - попередив Невінчаний.

- А хто у них старшим?

- Чатові кажуть: бригадир Кампель.

- Гаразд. Доведеться пошити того німця в дурні, а москалям піднести понюхати тертої цибулі! - усміхнувся Гордієнко.

На другий день, удосвіта, загони Невінчаного й Нестулія виступили із Переволочної. А вранці вирушив загін кошового ліком вісімсот комонників при десяти гарматах.

Весна була чарівна. Природі байдуже до людських чвар; від пташиного співу в степу стояв гук, а пахощі квітів та зеленини злились в отруйну хвилю. Шлях на Царичанку лежав через Кобеляки. Гордієнко прийшов сюди пізно вночі. У Кобеляках стояли москалі залогою, але запорожці зненацька напали на них, розпаношили, а самі заночували на їх стаціях.

Вранці рушили далі.

Кампелю стало відомо про рух Гордієнка на Царичанку від своїх чатових.

Бригадир повів драгун назустріч запорожцям і заступив їм шлях за півмилі до містечка.

Москалі вишикувались на рівнині. Під промінням ясного сонця вилискувала зброя драгун та гудзики на їх одяганні.

Запорожці наближались. Вороги вже простим оком відрізняли масть коней. Драгуни стояли у дві довгі лави, офіцери гарцювали на конях поперед лав.

Махнув Гордієнко булавою, і запорозькі курені стали в одну фалангу наче вкопані. Гарматним пострілом покотив поміж лавами голос кошового:

- Братчики! Ось гляньте ви на ясне боже небо! Чи бачите ви ген ту сизу хмарку, що тоне в блакиті? То не хмарка, то душа батька Сірка дивиться з високості на нас, своїх

діток! А чи ви чуєте пісню он того жайворонка? То не жайворонок щебече, то душа батька Сірка до нас промовляє, питає: "Чи не перевелось ще славне Запоріжжя?" Ні, батьку! Славне Запоріжжя не перевелось і не переведеться увік!

І, знявши шапку, він перехрестився.

- Дітки, до мене! Не посоромимо військової слави! Постоймо за матір Січ!

- Нехай ворог гине! - закричали у відповідь запорожці.

А над їхніми головами раптово виріс ліс голих шабель.

- Пан або пропав! За мною всі! Ану, коню, вперед!

- Вперед!

Аж земля здригнула, коли запорозькі курені зірвались враз з місця. Коні летіли прудко, як куля, випущена із дула. Перед вів кошовий. Ось він дав гасло - пальнув із пістоля, а братчики, як прискок, вмент розскочились на боки і покотили лавами по зеленому степу, наче хвилі по річці. Одна... друга... третя... Числа й краю їм не видно. Із невисокої могили ревнули запорозькі гармати.

Чим більше наближались запорожці до москалів, тим прудкіше летіли їх коні. Між ворогами залилася така далина, якраз палицею кинути. Раптом запорожці пальнули всі гуртом: хто з пістоля, хто з рушниць і на мент зникли в густім пороховім диму. Лише на мент, бо потім, оточивши москалів дрібною огнистою й гарматною стрільбою, січовики продерлись через дим, а їх гострі шаблі впали страшною карою на голови драгунів.

На москалів напав переполох. Вони одбивались наосліп, але леза запорозьких шабель на лету підхоплювали шаблі драгунів, вибивали їх з рук, а самих драгунів валяли із кульбак.

Заточились драгуни, а запорожці з розгону наїли на них і підобгали під себе. Пішли драгуни врозтіч, хто куди влучив, але запорожці щоразу зганяли їх до купи, щоб легше було вибивати. Поле вкрилося трупом. З одчаю москалі наперлися на те місце, де негусто було чубатих, і напревелику силу продерлись. Вони втікали просто до річки, де на березі стояв їх табір. Запорожці не одставали од них ні на ступінь. Братчики гналися за втікачами навперейми один перед другим, а гострі шаблі дощем падали на московські спini, голови. Аж врешті запорожці обступили драгунський табір і тут доклали воза: всіх москалів викосили, а решту витопили в річці. Там їх наклали як мосту.

Бій закінчився повною поразкою москалів. Та й чи їм було витримати наскок запорозької кінноти?! Запорозького атакування до того часу не могли витримати; ні ногайська орда, ні кримські та білогородські татари, ні затяти волохів, ні польські панцирні хоругви, ні шведські драбанти, ні навіть турецькі яничари.

Кошовий з отаманом поїхав оглядати поле. Ворожого трупу лежало так густо, немов його хто засіяв. А в тих місцях, де пройшов курінь кошового, москалі лежали покосами. На одній суходолі Войнаровський начислив більше тисячі трупів.

. - А скільки ж то їх у річці затонуло?! - зауважив Андрій.

Усміхнувся кошовий:

- Як маєш охоту, козаче, то скидай штани та й лізь у воду. Почисли и тих, що пішли ракам на поживок.

- Нехай їх числить той, що греблі рве!

- Він то почислить, але нам не скаже. Чи ж багато полягло нашого товариства? - Спитав перегодом кошовий.

Посмутнів Войнаровський.

- Не сповна тридцятаро поранилих і на смерть побитих...

- Земля пером тим, що полягли! - побожно проказав Гордієнко, скидаючи шапку. - Гарні початки, пошли, Боже, такий же й кінець!

- Ще ж ми дві сотні драгун у полон захопили. Що ж з ними робитимемо? - питалися курінні.

- Сотнею вклонимося кримському ханові, а сотню повеземо шведському королеві у гостинець! - вирік кошовий.

Таким робом гузир, котрий зав'язав цар Петро, розрубала запорозька шабля.

Московське військо було перехопило шляхи під Царичанкою, щоб не пустити січовиків сполучитись із шведами. Але кошовий Гордієнко розпаношив те військо, і слава про сю перемогу голосною луною розійшлася по всій Україні. Наче людська тінь бігла вона попереду запорозьких коней.

Тепер городове козацтво плавом попливло до Гордієнка. Через тиждень загін кошового, що на початках числив вісімсот люда, збільшився до 15 тисяч.

Гордієнко хутко посувався вперед і незабаром опанував всіма селами и містечками понад Дніпром, Ореллю й Ворсклою. Запорожці нещадимо вибивали москалів всюди, і так дійшли аж до полтавського полку.

Люди, котрі ще з осені, як лише москалі впали на Вкраїну, були поховались по горах, лісах та байраках, налякані драчою й грабунками, тепер стали повертатись до своїх хат.

Гордієнко рвався тілом і душею у Будища, бо там стояв стацією король Карло. Кошовий нікому не діяв віри, він хотів почути власними вухами про справжні заміри шведів... Але Гордієнка нетерпляче очікував гетьман Мазепа в Диканьці, і кошовий ніяк не міг обминути резиденцію регіментаря України.

Після короткого вагання Гордієнко з отаманом і всім рядовим товариством завернув до гетьмана в гості.

Гетьман зустрів високих гостей, стоячи біля столу. Він був блідий, сивий але величний; на устах блукав усміх вдоволення, а очі сяяли огнем. На'столі перед Мазепою лежали гетьманські клейноди, а його самого оточувала з усіх боків генеральна старшина.

Кошовий глянув просто гетьманові в очі; мент... і гордий запорозький бунчук схилився ниць, воздаючи ясу гетьманському маєстатові.

- Ми, військо запорозьке низове, дякуємо вашій мості за те, що ви, як і належало се вчинити головному регіментарю України, взяли близько до серця долю нашої батьківщини й намислили визволити її з московського ярма! Ми певні, що лише заради

сеї мети, а не для власних користей, ваша мосць, визнали над собою протекцію шведського короля! Наше бажання щиро вам допомогти, і через се ми будемо вкупі з вами офірувати: і кров'ю, й життям нашим! Будемо у всім підлягати послуху вашої мосці, аби лише досягти бажаної мети. Благаємо вашу мосць, візьміть на себе тягар провідника, а ми, скільки вистачить нашої снаги, допоможемо вам нести його! Дякуємо вашу мосць ще й за те, що сповістили і нас про свої заміри та доброзичливість шведського короля до нас. Ми ж сюди прибули із Запоріжжя задля того, щоб і для нашої матері Січі, випрохати у його величності королівську протекцію. Маємо надію, що й ваша мосць допоможе нам у тім. Готові перед Богом заприсягти в вірності й послуху вашій мосці, але бажаємо щоб і ваша ясновельможність заприсягли чинити в згоді з нами й спільно дбати про порятунок України!

Промова кошового зробила приємне враження на гетьмана й генеральну старшину. Курінні отамани чекали, яку ж відповідь дасть сам гетьман.

Ось він заговорив, і ті, кому вперше довелося чути його, вельми здивувались, що такий давній на літа дід владає таким молодим чаруючим голосом.

- Дякую вам, братчики, преславне товариство, за вашу ласку до мене! А ще дякую опрічне за те, що ви ймете мені віри. Я бачу, ще не перевелися вірні сини України! І моє серце радіє від сього. Бога кличу в свідки, що, прохаючи шведської протекції для отчизни, я чинив се не через легковажність, не з пустотливих примхів чи власних користей... Ні, лише із великого кохання до нашої отчизни! Відаєте, я не маю жінки, дітей, та й віку мого лишилось на ніготь. Я ж міг би собі від'їхати у Польщу, чи куди у другу землю, щоб там спокійно дожити рештку свого віку... Еге, я б так і зробив, коли б у грудях не мав серця, а в серці, як вже сказав, любові до України. Двадцять років я керував Україною; двадцять років я запопадливо дбав про її добробут. І от коли настигли злигодні, то чи міг я спокійно згорнути руки й дивитись, як гнобителі поневолюють моїх братів? Смокчуть нашу кров? Чи міг я сказати: моя хата скраю? Я був звістен про заміри царя, як то він хотів переселити нас у Московщину, а вас, запорожців, пописати у драгуни; вашу ж матір Січ зруйнувати дощенту! Коли ви, братчики, преславне товариство, зараз вільні, то за се маєте мене дякувати! Се я не дав Меншикову виповнити царський наказ, перекувати вас усіх в залізо та заслати у Сибір! Вже той лютий москаль, син самого люципера, йшов із страшною силою, але... видно ще не до останку ми прогнівили пана Бога, коли він зглянувся на наше сирітство и сльози та послав нам в потугу шведів. Я поєднався з шведським королем і тепер маю надію - Творець, вибавивши нас недавно від великої небезпеки, допоможе нам до останку! Чує моє серце, що ми скинемо ганебне ярмо з виї! Батьку кошовий і ви, братчики запорожці, ось вам моя рука, й будьте зо мною заодно! По сій мові гетьман взяв в обійми кошового та й поцілував.

- Слава гетьманові! - закричали курінні.

- Слава кошовому! - гукнула генеральна старшина.

- Гетьманцям слава!

- Матері Січі и преславним запорожцям - многая літа!

- Хай ворог гине!.. Нехай вік живе ненька Україна! - Злилися в одно голоси запорожців і гетьманців.

Гетьман, кошовий, старшина генеральна городова й військова запорозька навзаєм вклонилися й поздоровили одні других. Саме на порозі з'явився дворецький.

- Ясновельможний, страва вже стоїть на столі. І він одним рухом одчинив двері в їдальню.

- Прошу дорогих гостей до столу! - запрохав Мазепа.

Кімната, де стояв накритий стіл, була простора, з великими вікнами, котрі виходили в старосвітський сад. Золоті сонячні кружала лежали на долівці й обливали в жовтий колір дрібні порохи. А гетьманський стіл міг переважити королівський. Він аж вгинався під вагою жбанів, баклаг, келихів, кованих із щирого срібла й здебільшого позолочених. А коли челядь стала подавати страву: поросят, гусей, курей - запечених, засмажених, то навіть острах брав, чи витримає стіл? Під столом стояли бочівочки. Нахилийся і точи: вишнівку, слив'янку, оковиту, - що до смаку. Закордонні вина, "угорські", терпкі на смак, але міцні на голову, стояли в дебелих пляшках на столі. Гетьман запрохав кошового на чільне місце, а сам сів біля нього. Поруч гетьмана розмістилась генеральна старшина; січове отамання примостилося праворуч від кошового.

Ось за дворецьким увійшла валка челядників, ліком стільки, скільки й гостей було. Кожний челядник мав невеличкий дерев'яний таріль, а на тарелі такий же корячок, наповнений по вінця полинівкою. Такими корячками звикло п'ють на Січі, і се була вигадка самого дворецького, щоб краще догодити запорожцям.

По раз перший ясновельможний господар і вельможні гості випили з дерев'яних корячків. Але раніше ніж випити, гетьман мовив:

- Браття! Насамперед випиймо за нашу славу! За славу нашої української землі! За майбутню славу перемогу над нашим ворогом! Випиймо за славу минувшину і за славу будучину, котра нас чекає! Випиймо за всіх тих, що кров свою пролили й головами наклали, боронячи отчизну!

Гості випили мовчки, урочисто, а корячки поставили назад на тарелі. Челядники винесли їх геть. Дворецький подав гостям на великих тацях срібні келихи й кришталеві чарки.

Обід затягся допізна. На небі вже зійшла вечірня зірка, коли нарешті старшина стала пробувати звестись на ноги. Але ноги немов змовились між собою - зрадили кожному гостеві. Тяжкі голови похилилися на стіл.

Один Гордієнко встав із-за столу, коли не числити ясновельможного господаря та Орлика. Але й кошовий так заточувався, так вихилявся, розмахуючи руками, що аж челядники підбігли до нього, щоб піддержати.

Дворецький чимало мав клопоту, доки порозводив підпилих гостей на приготівлені постелі. Генеральна старшина скоро заспокоїлась і заснула; але не так легко було уконтентувати підпила запорозьку старшину! Курінні отамани вередували наче вродливі, а до того ще й маєтні панни! То їм в головах твердо, то в боках мулить. Тому

знов кажи казки, а від сього мухи одгонь, п'яти чухай...

У дворецького від клопоту навіть чуб закурів.

- Ви думаєте, вони справді такі п'яні? - посміхався з дворецького Орлик.

- А то тверезі?

- Прикидаються, добродію! Це щоб ви знали запорозькі примхи! У себе на Січі запорожець спить на голій землі, підмостивши кулак під голову. А коли він попадає на гетьманщину, то його вередування не має міри! Це запорожці хочуть нас, городових козаків, переконати, що ніхто так не розуміє вигоди, як вони.

Раптом на подвір'ї зчинився страшенний гвалт, зачувся брязкіт зброї. Залунало кілька пострілів із пістолів.

Орлик з дворецьким побігли на подвір'я. Там ще з обідньої пори сиділо за довгими столами січове товариство. З обідньої пори й до пізнього вечора запорожці без перестану заливали за комір отії ледащиці, котра аж тепер зачала давати знати себе.

Запорожці на початках пили, їли и гукали:

- Слава гетьманові, слава! Се не гетьман, а рідний батько! Від Богдана до Йвана не було гетьмана!

Нарешті уконтентовані запорожці встали із-за столу, але не звичайно - і стали цупити із столу ножі, тарелі срібні, келихи та ховати в кишені. На що попівська кишеня простора, але до запорозької далеко їй; у останній сховалась би ціла дитина.

На початках гетьманська челядь хоч і бачила господарювання запорожців, але мовчала. Коли ж перегодом трохи не весь посуд зник у запорозьких кишенях, старший челядник запротестував.

- Добродіі! Пошкодуйте господарське добро! Не звичайно ж так! Гетьман буде задарма на нас гніватись!

- Не буде! Ми з гетьманом тепер як брати! Але челядник уперся:

- Та добре, хоч ви з гетьманом і брати, але кишені ваші не сестри... Поверніть гетьманське добро!

Загнівав він цим запорожців.

- Ідіть ви к лихій, пресучій матері з вашим гетьманом! - одрікли вони.

Челядникам зосталося одне, - силоміць одняти гетьманське добро у запорожців. Вони покликали на поміч сердюків і зачепились. Запорожці з п'яних очей схопились за зброю; у декого зопалу пальнув пістоль.

Саме на сю пору нагодився дворецький з Орликом. До них посунули із скаргами челядники. Прочувши про грабунок, дворецький розгнівався:

- Які ж ви нестатечні! - пострікнув він запорожців. - Ви ладні жакувати ту господу, в котрій їли хліб-сіль!

Обурих він своїм словом запорожців вельми.

- То по-твойому ми прибиші? Нетяги?! А ти хто такий? Блюдолиз! Смієш так зневажати наші старі предковічні звичаї?! - загомоніло навколо як море.

- Хіба се запорозький, християнський звичай жакувати ту господу, в котрій їв хліб-сіль? Се поганський звичай! Ви його перейняли у бусурмен, - змагався дворецький.

Але його ніхто не слухав.

- Він зневажив преславне низове товариство! - гукав один.

- А може се його направив гетьман? Коли так, начхаймо на гетьмана! - вигукував другий.

- У Січ! Сідлай коней!.. - волав третій.

- Будіть отамання!

Але курінні вже стояли на ґанку, всі як один, немов то і не вони пили, і не з ними воловодився дворецький. Дворецький від здивування навіть очі витріщив. Аж се залунав голос кошового:

- Що трапилось, дітки?

- Зневага, батьку! Попрікнули нас, що ми готові жакувати господоу, в котрій гостювали!

- На коней, дітки! - гримнув Гордієнко.

Переляканий Орлик побіг до гетьмана.

Доки Мазепа зодягся та вийшов, запорожці вже на коней сіли. Гетьман схопився за стремено кошового.

- Батьку кошовий, чи подобає так?

- А чи подобає, батьку гетьмане, вашій челяді так тяжко зневажати лицарів? Га? Де то чувана річ - лицарів здобичниками обзивати?!

- Та коли ж вони господарські речі по кишенях поховали! - виправдовувався дворецький.

- Зась, челяднику! - гримнув Гордієнко. - Не братайся з ким телят не пас! Ми тобі не рівня! Тямиш, дурню, що патякаєш? У січовиків такий звичай - те начиння, з котрого запорожець перед тим їв, він вважає своїм!

- Не знав я сього, далебі! Вибачте мені на сей раз; тільки ж і провини моєї, що я щиро дбав про господарське добро, - кланявся дворецький запорожцям.

- Укусивши, не залижеш, - одрік кошовий вже без гніву та й звернувся до товариства:

- А що, дітки, пробачимо йому на сей раз? Бо воно, як по правді, нас образив челядник, ми ж. хочемо прикрість вчинити ясновельможному господареві. А хіба ж він перед нами завинив?

- То и пробачимо, - згодились запорожці. Вони були хлопці незлобиві.

- Тепер, батьку гетьмане, навіч бачите, які вередливі діти-запорожці, і як їм тяжко годити, - шепнув Гордієнко на вухо Мазепі, коли вони повертались назад у покої.

Ніч пройшла спокійно. А вранці, як лише сонечко зійшло, запорожці рушили у Будиша показатися королеві.

Короля Карла заздальгідь попередили, що їдуть запорожці. Король вислав їм назустріч Піпера.

Піпер зустрів Гордієнка і запорожців недалечко від Будищ. Вишикувані драбанти воздали запорожцям ясу із мушкетів.

Запорожці привітались до драбантів своїм звичаєм: підкинули вгору шапки й

пальнули із пістолів.

Запорозькі курені зупинились на майдані, а отамання поїхало за Піпером до короля. Король стояв стациєю в хаті якогось міщанина. Вартові мовчки пропустили старшину на ґанок.

Хатні двері були відчинені, і Гордієнко з сіней заглянув до короля. Карло нетерпляче ходив по хаті, коли ж запорожці переступили поріг, він спинився недалеко від столу.

Король очима їв низових лицарів, а вони – лицаря з далекої півночі, і Карло про запорожців, і запорожці про Карла дуже багато наслухалися всіляких оповідань, а тепер зустрілися і дивувалися навзаєм.

Гордієнко приступив до короля.

– Ваша величність! Моїми устами Січ Запорозька дякує за ваш ласкавий претокторат! – сказав він на латинській мові.

Се короля приємно вразило; він переконався, що запорожці справжні лицарі! Вони не лише були вправні у військовій ділі, зле й науку високу посідали, володіли класичними мовами.

– Лицарі! – мовив король теж по латині. – Я дякую Творця, що він послав мені змогу познайомитись із вами! Я давно багато доброго чув про вас, ще в ті часи, коли сидів собі спокійно без турбот у батьківському замку. Я не думав, що мені коли доведеться з вами зустрітись і навіть стати поруч за спішну справу. Але московський цар, підмовивши ще двох ворогів, з усіх боків обложив Швецію. Цар розпочав проти мене війну не через якісь там здобутки, а від московської злости й пихи. З ласки Божої я переміг ворогів; двох доконав цілком, а тепер і третього найчільнішого ворога – царя московського переслідую! Він втікає перед моїм військом, і через се я ступив на вашу українську землю. Зробив я се не ради того, щоб підбити козацьку землю шаблею під себе чи покористати добрами й статками тутешнього люду. Ні! *Я як приятель прихожу до вас, щоб повернути вам всі вона права й свободи прежні*, за котрі й предки мої, королі шведські, проти Польщі завжди ставали, бо до того їх зобов'язували приязнь і трактати з народом українським. І я додержу свою умову, вірте мені. Об цім я з гетьманом вашим, паном Мазепою, зобов'язався трактатом, а найчільніші в Європі держави дають свою гарантію.

– Ваша величність! – сказав схвильований Гордієнко. – Нема на всім світі такої мови, котрою можна б висловити ту глибоку й щиру подяку, що ми маємо в своїх серцях! Що є миліше на світі не те що людині, а навіть пташці? Воля! І коли, ваша величність, здобудете украдену у нас волю і повернете її нам, то ми заплатимо вам за неї нашою щирою любов'ю, а треба буде – то й кров'ю! Відайте, ваша величність! Доки світ світом, доки на нім будуть існувати Швеція й Україна вороги Швеції будуть рівно ж і ворогами України! Так буде у всі віки!

Після сього офіції скінчились; король запросто попросив усіх до столу.

Три дні тривала гульня. На четвертий день після великого гуку й грому запанувала німа тиша. Запорозжці лагодились в дорогу – у Новий Санжарів, де мали стати стациєю.

Карло вийшов на ґанок попрощатись із січовиками.

- У нас на серці так і кипить! Коли б уже швидше розпочати проти клятих москалів війну! - сказав Гордієнко, цілуючи королеві на прощання руку.

- Мене радує ваша щирість до війни, але мусимо вичікувати зручну нагоду. Як лише прийде слушний час, я не стану зволікаться і вдарю на москалів. Або переможу свого й вашого ворога і добуду Україні волю, або ж сам накладу головою, але безчестя и неслави не знесу!

- Слава королеві! - гукнули запорожці, підкидаючи шапки вгору й підхоплюючи їх кінцями шабель.

Для більшої учти королівський секретар Гермелін поїхав проводити запорожців до самого Санжарова.

До Полтави доїхали без жодних пригод. День був ясний, сонячний. Марєво снувалось над землею. Тихий шелест зеленого листу біг за вітром. Буйна молода тендітна рослинність поняла собою степи, гори, долини й балки. Вгорі вились жайворонки, неначе почеплені ниточками до гачка, а в високій високості плавали степові орли й соколи-білозери. Степові озера, як дзеркала, стояли нерухомі, рамцями ж для них був все той же степ. Дихало розвілля!

А ось із-за густого зеленого листу забовваніли білі хатки, золоті хрести на церковних банях. Вітряки, густі сади, далі й високий вал, а на ньому густо муштрованих людей, - виткнувся із-за хмизника.

- Полтава! - промовив Гордієнко до Гермеліна, показуючи рукою на вал та мури, на котрих чорніли пащеки гармат. - Серце кров'ю обливається, як згадаю, що в Полтаві засів болячкою москаль.

- Скоро ми його викуримо звідти, - сказав королівський секретар.

Тимчасом на мурах зашамотались москалі, біля гармат зачаділи запальники. Кошовий догадався що то буде.

- Гей, хлопці, не під'їздіть близько до валу! Москаль виміряє на нас із гармат!

- Не докине, - байдуже озвався якийсь запорожець.

- А як докине, та й тебе перекине? - мовив гнівно кошовий.

В сей мент на валу гупнув постріл гармати, потім другий, третій... Кріпосний мур затягся пороховим димом.

- Гі-і-і!.. - завили в повітрі бомби.

Одна бомба на половині дороги загрузла в калюжу, друга - впала зовсім збоку; третя ж - недалечко від Гордієнка копирснула землю, аж курява встала, й пошкандибала коням під ноги, наче граючись у перевоза.

- Ну й гармаші! Ха-ха-ха! - покотився лугом регіт Гордієнка, - А щоб вас! Під носом у їх ведмідь реве, а вони не поцілять його києм з обох рук! А нуте, хлоп'ята, за вами черга! Покажіть москалеві, як треба виміряти. Гей, у кого є порох в порохівницях, виходь наперед!

На поклик кошового запорожці хмарою сипнули із лав.

- Та не всі, не всі! Буде й сотні. Підсипте пороху на паневки. Виміряйте... Цільте... Пали!

Гунув залп такий, як би один хтось вистрілив із валу, наче груші-гнилиці посипались побиті москалі.

- Добре, дітки! - похвалив кошовий. - Певно наклали їх там цілу копу. А хто ж то на мур виліз? Либонь, московський старший?

Літній запорожець, крайній у лаві, приставив до чола долоню.

- Котрий? Той, що біля гармати стоїть в золотом розшитім жупані?

- Еге ж.

Запорожець мовчки приклав до плеча самопал. Клацнув курок, гупнув постріл. А там, на мурі, московський офіцер, поцілений кулею в чоло, махнув руками, наче птах крилами, заточився й гепнувся на землю.

- От таких я діток маю! - похвалився кошовий перед Гермеліном.

Швед вельми дивувався.

Прибувши у Новий Санжарів, Гордієнко поставив запорожців вдовж правого берега Ворскли аж до Переволочної. На лівім березі Ворскли стояло військо московського генерала Ренне. Запорозькі чати своїм звичаєм часто переходили Ворсклу, зненацька нападали на невеличкі під'їзди московські, побивали їх і потім вертались у кіш із здобиччю й бранцями.

Одного разу послані на чати січовики повернулися без язика й без здобичі, але привезли страшну звістку.

- Батьку, чи є Бог на світі, чи нема? Кажіть! Вас вчили у бурсі всяким премудростям - ви повинні знати! - сказав таку рацію до кошового сивий запорожець із гурту тих, що їздили на чати.

Кошовий видивився:

- Гараську, а глянь на мене... Ти п'яний?

- Ба ні, і ріски в рот не брав.

- Ну то не мудруй, кажи відразу, що там трапилось? Запорожець затявся:

- Ні, ви, батьку, спершу мені скажіть; чи є Бог на світі, чи нема?

- Що з тобою робити?.. - знизав плечима Гордієнко. - Ну, є...

- Овва!..

- Спитай панотців, коли мені не ймеш віри.

- Е... Всі кажуть - є! А коли він є, то де ж саме він?

- Певно на небі...

- На небі... - невдоволено муркнув Гарасько, - куди ж він дивиться? Осудовисько та й тільки! Тепер ми стратили всю віру у гетьманців! Навік осоромив клятий німець преславне Запоріжжя!

- Гарасиме, коли маєш сказати яку військову новину, то не воловодь, кажи відразу! А то щоб я, бува, не звелів прикувати тебе до гармати! - сказав гнівно кошовий.

Але й Гарасим розгнівався, і так дуже, що аж шапку бухнув додолу, і сам увесь затрусивсь:

- Ну й чорт його побери - нехай і гармата!.. Не можу я виговоритись, досада їсть мої тельбухи, як іржа залізо... Не можу! Отут у грудях, всередині, аж на серці зібралась

отака купа злости та й засіла там, як собака на ланцюгу. Коли б отее попався мені москаль хоч поганенький, я б його подер на шмаття! Вже б я вдовольнив себе! Віддячив би клятому за Маячку й Нехворощу...

- Маячка... Нехвороща?.. Хіба трапилось що недобре? ~ збентежився кошовий.

- Коли розкажу, то й на вас, батьку, сумнів нападе, чи є Бог. Куди ж він дивився? Навіщо він віддав москалеві на поталу бідних людей, неповинних діток?!

- Постривай, ти так говориш до мене, буцім я божий намісник на землі. До діла!

- До діла ж. Ми собі сидимо любісінько у Санжарові, нічого не відаючи, а полковник Кампель напав на Маячку й Нехворощу й спалив їх безпутя! Всіх людей великих і малих вирубав у пень. Церкви божі опоганив, нечестивець! Тепер москалі глузують з нас: де ж та сила шведського короля, коли він не може захистити вас? Отак хизуються песиголовці.

Звістка ся вразила Гордієнка в самісіньке серце.

- Ах ти ж песький сину! - вилаявся кошовий. - От тобі й москалі! Не по конях, а по голоблях поганяють! Нас уникають, а мирний люд вирізують!

- А так! Від нас, бач, ховаються, як собака від мух. Треба, треба москалів повчити, як воюють по-лицарськи! Нас і кури засміють, коли ми не відомстимось за Маячку та Нехворощу!

- Помститись?!

- Атож! Я вже дещо вивідав. Кампеля послав генерал Ренне. Знаєте, батьку, їдьте ви до шведського генерала Крузе та скажіть йому: так і так! Коли не допоможете, то мої хлопці не їстимуть і не питимуть! Попухнуть з досади, коли не відомстяться! - повчав Гарасим кошового.

- Кажі вже, що там вигадав?

- Не мудре. Треба нам у шведа випрохати потугу. Ренне оташувався біля Соکیلки на невеличкім острівці. Той острівець навколо мие Ворскла, тільки від Соکیلки є вузький прохід.

- Ренне велику силу має? - спитав Гордієнко.

- До біса їх набралось! У сім тисяч не вбгаєш!

- Невелика біда! У нас теж набереться козаків городових п'ятсот та січовиків зо три тисячі! По два москалі на одного козака не багато.

- Я одного лише боюся, щоб бува москалі не розбіглися як ми на них нападємо.

- Поміркуємо...

- Коли ласка, послушайте, батьку, як я міркую.

- Кажі.

- На світанку ми перейдемо Ворсклу уплинь і зненацька вдаримо на московський табір. Спросонку їм буде не до бійки. Вони чкурнуть зопалу на міст, що веде до Сокілок, але там напорються на наших козаків. Коли ж біля мосту козаки дадуть москалям одсіч, то ті зможуть врятуватись тільки через отой клятий прохід!

- А щоб перехопити і той прохід, треба мати комонне військо, - зауважив Гордієнко.

- Безперемінно. Доведеться об'їхати велику криву у дві милі, а може й більше. У нас

тепер катма масового кінного війська: запорожці отінились та й городові козаки теж.

- Гарзд! - перебив кошовий Гараська. - Я зараз поїду до Крузе і випрохаю у його драбантів. То такі браві хлопці, що як заступлять москалям шлях на Сокілку то...

- То наші хлопці тоді пошаткують усіх москалів на капусту! - перехопив Гарасько.

Лише сонце смеркло й темна ніч впала на землю, генерал Крузе повів шведську кінноту галопом в обхід Сокілок.

Пройшла ніч, розвиднилось. Коли зійшло сонце Крузе вже був далеко за Кобеляками і, як перепелів у житі, виловлював московські гад їзди. Йому дуже сприяв густий туман, що випав того ранку.

Бранці кошовий вирахував, де вже повинен бути генерал Крузе і повів своїх запорожців і городових козаків прилуцького полку до Ворскли.

- Роздягайтесь, хлопці! - звелів Гордієнко.

Через дві-три хвилини весь берег забілів голим тілом.

- Беріть шаблі в зуби і за мною!

По сій мові кошовий перехрестився і тихо ступив у глибоку Ворсклу. Вода зразу пойняла його по шию, сягла аж до вух, але тут кошовий став гребти руками, наче веслами. Козаки пливли за кошовим, як каченята за качкою. Вони так тихо перебирали руками, що вода майже не плюскотіла. Чим ближче було до острівця, тим рідшав туман, а біля самого берега він був такий прозорий, як сонячне марево в степу у літню денну спеку.

Москалі ще безпечно спочивали, лише їхні кухарі, запаливши багаття, готували сніданок.

Нагло на березі близько до води закричала сиворакша. То Гордієнко дав гасло.

І вмент голі козаки без огнистої зброї, лише маючи в руках шаблі, наче хмаролом над молодим лісом, нависли над московськими шанцями і стали нищити москалів.

Переляк пішов по табору. Через п'ять хвилин все збілось докупі: коні, люди, гармати, вози.

Москалі зопалу чкурнули до обозу, але там вже давав лад Нестулій із запорожцями. Побігли москалі до мосту, а із-за гатки городові козаки під отамануванням Войнаровського пальнули їм у пику з рушниць.

Москалі гасали як полум'я. Вони знов подалися у табір, але там товклися голі запорожці, наче домові, і клали спати кожного хто попадав під їх шаблі.

Ренне, побачивши, що вже йому не навести ладу в переляканім війську, звелів одходити до Сокілок. Але і сей останній шлях перехопили шведські драбанти. Куди і в котрий бік москалі не потикались, всюди на них чигала смерть й щирила свої зуби. Біля Ренне стовпились офіцери, бліді та перелякані не менше своїх солдат.

- Що робити? Що робити? - шепотів кожний із них.

Коли вони всі ще й досі не розбіглись, то лише тому, що їх старший був спокійний; а їх старший тому не побіг, що з роду був німець.

- Чого бажаєте: в полон йти, чи пробитись крізь ворожі лави зі шпагою в руках? - спитав Ренне офіцерів.

- Пробитись! - закричали німці-офіцери.

Москалі мовчали, наче заціпилися. Ренне вихопив шпагу.

- За мною! - і він сам повів військо на пролом.

Москалі тримали сякий-такий лад, доки дійшли до шведських драбантів. Але потім, коли з ними зчепилися вправні в ручнім бою шведи й наче блискавкою стали пробивати їх груди шпагами, тимчасом як запоріжці рубали з потилиці, корпус москалів розсипався маком.

Як вода просмоктується крізь розсохлі клепки, так москалі стали проскакувати в невеличкі шпарочки. Попід черевами шведських коней, поміж вістрями драбантських шпаг вислизали москалі і втікали до Сокилок.

Але їх небагато втекло. Та й ті, цю обритувались, мушили завдячити своє життя тому, що запорожці передчасно стали жакувати їх табір, ніж закінчився бій. Запорожці відомстились за Маячку й Нехворощу - Сокилкою. Зате в особі царя Петра нажили тяжкого ворога, лютішого од пекла. Навіть кров, пролита в Лебедині ^[6], не могла втишити цареві люті проти запорожців. Та люті точила царя як шашіль дерево, ржа - залізо, міль - одержу.

Та запорожцям було до того байдуже.

Після погрому москалів біля Сокилки їхній вплив на гетьманців поширився. Поміж козаками, котрі zostалися вірними цареві, запорожці рознесли поголоску буцім Шереметьєв та Меншиков зрадили цареві.

Загомоніли гетьманці:

- Не вадило б побити нам нашу старшину, бо вона тягне в одну руч з москалями, а на сполуку з низовим військом не хоче йти!

Плавом попливли городові козаки до запорожців із царського табору.

Про все це цар знав. Знав він також і про те, що в Царгороді й Бахчисараї пробувають запорожські посланці і баламутять турецького султана й кримського хана, підбиваючи їх йти в похід на Московщину.

Увірвався терпець царя, і він заляв:

- Або я зостануся на світі, або запорожці!

* * *

У Києві на риночку пила Москва горілочку;

Пиля ж вона та гуляла, собі порадонок мала:

Порадьмося, милі браття, кому Січ достати?

Пошлемо по Галагана, по Прилуцького пана,

Той у Січі добре знає, той нам Січ доставе...

Великодні свята минули, минули й проводи... Настали буденні дні, але київські обивателі - міщани й козаки не вважали на будні; щодня після обід старі й малі виходили на високі та круті київські береги й годинами милувались багатим на воду Дніпром.

Столітні діди й баби не пригадували, щоб хоч в однім році за весь їх довгий вік була така велика вода. Не було.

А се через те, що на їх віку в жодну зиму не випадало таких глибоких снігів як минулої зими. Тепер вони розтопились і потопили під собою всі річки й озера. Дніпро переповнився водою ущерт; роздувсь, розпух і виповз із берегів. А вода все прибувала – без кінця й краю... З шумом гупнули у воду підмиті круті береги: з деревами, хуторами, токами, скиртами, клунями, хатами й кладовищами...

А з київських гір, куди б не поглянув: просто, ліворуч чи вправо – перед очима розіслалася безмежна водяна поверхня. Вода, вода й вода... Де влітку жовтіли, наче ребра, сипучі піски там тепер гуляли бурхливі каламутні хвилі. Десна й Дніпро злились в одно й затопили собою берег гетьманщини на десять миль в глибину!

Над водою хмарою нависли голодні чайки; вони жалібно скиглять і часто припадають до води, наче дитя до матиного лона; але схопити поживок не встигають – вода надто прудка... Чайки скиглять, звиваються догори, тріпочуть крильцями і летять за хвилями.

Весь старий і новий Подол з будинками і крамницями сховався під водою. Лиш де-не-де виткнулись із води, наче віка домовин, дахи крамниць та стирчали димарі будинків, немов пеньки на болоті.

Жовтаве проміння вечірнього сонця золотило церковні бані, ґанки будинків і вітрила над байдаками. На Подолі великий рух. До берега причалила не числячи великих човнів, дубів та галер, одних байдаків понад сотня. Біля байдаків товпилось московське військо: донські козаки, ратники, драгуни, рядовики й старші; всі при повнім риштунку.

Галас, регіт та лайка лунали навколо. Донські козаки, попутавши коней, тягли їх на байдаки; коні полохались, борсались і перекидали байдаки. Із печерської фортеці українські козаки носили мішками порох, кулі й бомби, а також різну живність: суху тараню, сухарі житні, барила з горілкою...

Все це москалі кидали на байдаки, а поміж байдаками, наче дзиґа, звивався київський воєвода князь Голіцин. За князем хвостом плентався царський полковник Яковлев, сумний та невеселий.

Ось Голіцин зупинився й самовдоволено окинув очима всі байдаки.

– Через півгодини все буде готове! Через півгодини ти, полковнику, вирушиш! – весело мовив він.

Яковлев ще гірше посмутнів, аж голову похилив на груди.

– Краще б мені піти на турка-яничара або навіть на самих шведів, ніж оце маю йти добувати оту харцизяцьку Січ Запорозьку! – щиро признався він.

– Не журися, полковнику! – розважив воєвода, – не такий страшний чорт, як його малюють! Та тобі нічого боятися! Тепер захопити Січ так же легко, як викурити люльку доброго тютюну! Шкоди жодної, лише приємність! Я маю певні відомості, що всі запорожці вийшли із Січі з Гордієнком і тепер товчуться понад Ворсклю. На Січі zostалися малі, старі й каліки. Ти ж не сам їдеш, з тобою посилаю три полки найкращого війська! З такою раттю ти розтопчеш Запорозжя, наче горіх розлузаєш. А яка потім буде тобі шана від великого государя! Щасливий ти, полковнику.

- Не вабить мене таке щастя, - зітхнув Яковлев.

- Ну, полковнику, люди вже в байдаках. Сідай і ти та й з Богом в путь-доріженьку... Ніч місячна, вода глибока, простора; течія бистра - можна навіть без весел пливти. Через тиждень часу ти вже, певно, будеш на Низу. Ось тобі, полковнику, моя остання порада: твердо пам'ятай те, що люди бояться лише страшного! Раніш ніж підступити до самої Січі, ти нажени страху на околицю. Як плистимеш повз Келеберду, то тут забарися. Нехай твої люди причалять до берега та зроблять з Келебердою те, що зробив князь Меншиков із Батурином. Як дійдеш до Переволочної, то й сього містечка не пошкодує! Таким робом ти вб'єш відразу кілька зайців: на ворога переполоху наженеш, своїм людям даси можливість полатати діряві кишені, вигубиш не одну тисячу мазепинців, а через це заслужиш від великого государя подяку. Але, найголовніше, знищивши Келеберду й Переволочну, ти тоді зможеш сміливо робити наступання на Січ! У тебе не буде іззаду запорозьких залог! Вони не мулитимуть тебе, наче боляк у потилицю. Розваж гарненько над цим, що я тобі кажу. А тепер з Богом!

Знявши шапку, Голіцин перехрестився. Перехрестився і Яковлев, а за ним і всі москалі.

- Рушай! З Богом! - махнув рукою воєвода.

Сотні весел скаламутили воду; байдаки один за другим, як качки на тихій воді, попливли поміж крамницями. Близько біля берега їх підхопила течія і вони шугнули у Дніпро.

Попутний вітер віяв по дорозі, бистринь була страшенна; байдаки з туго напнутими вітрилами птахами полинули на низ...

Вже смеркало. Від вечірнього проміння на водяній поверхні буцім кармазин послався. Довгі дебелі весла глибоко вгрузли у вали-хвилі; на тих хвилях байдаки перекачувались наче на рублях: згори вниз, згори вниз... Весла лишали на воді сліди-брижі, але набігала нова хвиля и змивала їх.

Байдаки пливли хутко, здавалося навіть, що вони не плывуть - на місці стоять, а плывуть Дніпрові береги: правий, крутий, - України, що взявся весь узгір'ям, і лівий, низький зелений, - берег гетьманщини, що ген-ген здалека бовванів.

У Дніпрі вода клекотіла, як клекотить у чавуні окріп на огні. Байдаки обгонили дерева, вирвані з корінням, копиці, стіжки, скирти, сажі, гроби, хати й комори рублені.

Ось і смеркло. Червоне сонце шугнуло за пруг землі; темна сутінь - перший поцілунок ночі - тінню просунулась по землі... Запашний квітневий вечір змінила чарівна тепла ніч.

В темній блакиті високої високості лупають ясні зорі. Немов у велетенським люстрі відбиваються вони в каламутних Дніпрових хвилях. Багато їх, без ліку; як буває багато цвіту жовтої бабки ранньої весни на луці.

Правий, високий берег, кинув у воду довгу-предовгу тінь; вона сягнула трохи не через увесь Дніпр. Тисячі лугових солов'їв злились в однім співі, їх щебетання - се сон чарівний, воно так же вільно лине в повітрі, як і пахощі запашних квіток.

Ніч була не темна й не ясна. Незримою рукою вона розлила в повітрі свої чари -

жадобу втіх, прагнення насолоди. Сонні марева попливли понад берегами. З прибережної високої могили чорною опукою звився догори дух невідомого лицаря, що поліг у бою й запугав пугачем, аж луна розійшлася туманом. В лузі щось заквилило немовлям. Дико зареготало котячим голосом. В озерах заплюскотали наполохані риби. І знов тиша.

Аж се на переднім байдаку котрийсь москаль затягнув пісню:

"Вніз по матушке по Волге..."

Може він хотів розігнати нею тяжку тугу?..

Зчудувався "сивочолий" Дніпро. Вперше йому довелося нести чужинців на своїх хвилях... Обурився козацький батько, і на повороті, де збилось багато деревень та уламків від зруйнованих будівель, аж ніби острів виріс із руїн, він так закрутив московськими байдаками, що трохи їх не поперевертав. Москалі залишили пісню, бо треба було рятуватись; а потім якось забули про неї...

Глупа північ... Все спить: повітря, земля, вода, птах, звір і чоловік... Лише зорі в небі не сплять... І раптом зірвався вітерець, передвісник ранку, стиха загравав короговками біля ратищ. Ніч минула. Зорі дмуться і гаснуть. Небосхід натягає на себе пишні шати. Вітер набравсь потуги, шарпнув вітрила й напнув їх, Байдаки здригнули, заскрипіли весла, заграли хвилі... Сонце ще було десь за пругом землі, а сон в образі прозорого туману вже втікав геть.

Вчетверте сонце сходило як виїхали московські байдаки із Києва. Трипілля, Канів, Золотоноша, Черкаси й Кременчук – вже далеко zostались іззаду, а Яковлев за весь цей час ні разу не причалював до берега. До лівого – небезпечно було, могли ненароком наскочити мазепинці; а до правого – не було чого й причалювати. Бо після останніх війн Дорошенка все Подніпров'я від Трипілля й до Бериславських городків обернулось у пустелю. На п'яту добу, у обідню пору, забовваніла Келеберда.

Яковлев звелів стерничим наvertати байдаки до берега; він мав на мислі військо піше й кінне висадити вище Келеберда щоб захопити містечко зненацька.

Причалили. Все військо вийшло на берег і стало в шик. На байдаках zostалися лише стерничі та по десять веслярів.

– Чи всі готові? – спитав перегодом полковник Яковлев.

– Всі готові, – відповіли старші.

– Рушай!

Військо й байдаки рушили разом; військо скорою ходою пішло на Келеберду, а байдаки униз за водою, щоб причалити до берега на милю нижче.

Час був по обіді; У містечку панував сонний спокій. Дехто ліг по обіді відпочити; базар вже давно роз'їхався і крамарі навіть крамниці позапирали. Як де й було людно і гамірно, то се в запорозьких шинках; до речі буде сказати, що в Келеберді запорожці самі продавали горілку. Чумаки-соляники із мазницями, крамарі, запорожці вештались із одного шинка в другий, ї не ради того, щоб пити, ні! Душа душу шукала, щоб з ким поговорити, поділитись думками та міркуванням. В деяких шинках були запорожці, котрі під Соکیلкою власноручно били москалів... До лицарів тепер доступитись не

можна було: і крамар, і чумаки, і нетяга, і козак городовий – кожен хотів звернути на себе увагу такого лицаря! Почастувати із власної кишені та краще розпитати, чи доброго чосу завдали запорожці москалям?

Сонце припікало наче влітку; повітря впало, на деревах навіть лист не рухався; збита пилюга на шляху годинами стояла стовпом

Нагло на царині з'явилися наче з-під землі московські драгуни й донці. Драгуни із віхтями запаленої соломи полетіли до стріх і, раніш ніж люди спам'яталися, вся царина спалахнула наче свічка. Хати, стіжки, клуні – все горіло ясно; густий дим повалив вгору високими стовпами. Худоба зчинила ревище, коні рвалися на припоні, собаки валували... А люд переляканий кинувся городами врозтіч.

Тимчасом донці, наче вихор, стали вимітати вулиці голими шаблями. Жінка, дід, дитина, козак, віл, кінь, – що лише траплялось їм по дорозі, – падало трупом! Так донці добігли аж до базарної площі і тут вдерлися з довгими списками у шинки! Тут наклали трупу по коліна! Вони майже ніде не зустрічали жодного опору, бо людність не сподівалась нападу і не мала при собі зброї.

Передмістя вже догоряло, коли спалахнуло все містечко, підпалене з чотирьох кутків відразу. Тепер, що лише було живого в городах, стайнях, хатах, вискакувало і перлося на вулицю; худоба й люди збилися в одну купу. Повітря роздирали голосіння жінок, плач переляканих дітей і дикі вигуки донців. А в густім диму, наче в чорних хмарах блискавиці, миготіли голі шаблі. Опам'ятавшись, обивателі схопились хто за зброю, а хто за лушню та натичку. Але вже було пізно чинити опір напасникам, і от майже біля кожних воріт, зціпивши зуби, мовчки гинули чоловіки, а жінки з немовлятами самі кидались в огонь, скакали в колодязі, щоб лише не датись москалям на наругу...

До вечора москалі порішили Келеберду: дітей, жінок, чоловіків, – всіх вистинали, а містечко спалили дощенту, – одне пожарище зосталося.

Переночувавши на пожарищі, Яковлев на другий день вранці рушив далі. Черга була за Переволочною. Але Переволочна не Келеберді рівня! Переволочна вважалась у запорожців справжньою фортецею. Серед містечка стояв замок, правда невеликий, у ньому могло вміститись лише шістьсот козаків, але він обгородився високими валами, обрихтувався гарматами. Мав досить пороху, куль і різних військових причандалів. У Переволочиш і залога була чимала – тисяча запорожців, а крім того всього, на Переволочну вже не можна було напасти зненацька, як се трапилось із Келебердою. Комендант переволочанський, запорозький полковник Зінець, мав певні відомості про рух москалів і готував їм належну одсіч.

Москалі сунули на Переволочну водою й суходолом. Першими прийшли драгуни полковника Шарфа. 1-х було не багато й не мало – саме стільки, що запорожці могли з ними пограти. Але півгодини пізніше Дніпро зачорнів московськими байдаками. Москалі причалювали до берега нижче й вище містечка; весь берег захряс ворогами.

Тьохнуло у Зіньця серце: москалів набралось вдесятеро більше ніж запорожців, але...

До валу вже під'їздили московські старші, сунули хмарою ратники. Здоровенний, наче дуб, полковник Шарф ще здалека закричав:

- Увага! Іменем великого государя наказую вам піддатись!

- Аякже... постривай трошки! - посміхались запорожці.

- Не раджу вам проливати кров надаремно! Погляньте - почисліть нас, то побачите, що не вистояти вам проти нашої сили!

Одрік йому Зінець:

- Великий Іван та дурний! Нас трошки, але на Бога надія - зітремо вашу силу на табаку!

Коли се Зінець зиркнув ненароком убік - аж московські ратники вже на вал деруться.

- Еге-ге!.. Не хитрі в біса москалі! Хлопці, а пальніть їм у пику, нехай так не пруться!

Та й махнув рукою.

Гупнув залп із самопалів, наче ножем одрізаний, Затягло вал густим димом, а коли вітер роздер його надвоє, то на валу вже нікого не було: москалі, котрі долізли були аж до палісаду, тепер конали в глибокім рові. Шарф простоволосий чвалом гнав коня од валу; шапку збила козака куля.

Його перестрів Яковлев:

- Ну що?

А Шарф від люті навіть одсапатись не міг.

- Не слухають мене! Не треба! Потім закаються... Зараз звелю моїм гармашам поговорити з тими собачими синами!

- Гаразд, - згодився Яковлев, - як гармати, то й гармати... Але звеліть насамперед закидати містечко запаленими гранатами. Більше гвалту! Більше гуку! До речі, він і нам більше сміливості додасть, і ворога може наполохати.

Перегородом з московського стану полетіли на Переволочну огнистим дощем запалені гранати, а на замок - бомби. Солом'яні стріхи на клунях і в хатах, гонта на крамницях - відразу спалахнули наче порох. Сталася велика пожежа, але вона нікого не налякала. Діти й жонота кинулися заливати огонь, а чоловіки вкупі з чумаками-соляниками (їх військова пригода застукала у містечку випадково), висипали на вал щоб дати потугу запорожцям.

Москалі взяли Переволочну в тісну облогу; не можна було ні виїхати, ні вийти.

Зло віщуюча тиша запанувала на якийсь час. Москалі при повнім риштунку стояли недалечко від валу, готові щохвилини кинутись на нього і... вкрити його своїм трупом. Стрілянини не було, та ось Яковлев рушив московське військо в атаку. Навіть земля навколо здригнулася, коли тисячі ратників зірвались і, наче повінь; кинулися в шаленім гоні на вали, Раптом земля захиталася навспражки! То запорожці пальнули із своїх самопалів: раз і вдруге. Густий дим, немов темна ніч, все собою вкрив. Передні лави москалів вилягли під градом куль і загатили своїм трупом рів; задні пройшли по йому наче по рівному. А тимчасом запорозькі самопали не вгавали ні на хвилину, бо

стріляли лише передні меткі стрільці, а задні знали одне: набивати свої самопали й подавати переднім. Коли ж ворожа куля поціляла якого стрільця, його місце заступав резервовий січовик; таким робом запорозька лава здавалась непохитним муром, Але москалів було дуже багато, і сила стала брати перевагу.

Виперлися ратники на вали і тут спалахнув ручний бій, ще страшніший, ніж бій огнистою зброєю.

Бій тривав вже з півгодини: ні запорожці не вступалися з залу, ні москалі не переставали лізти наосліп. Раптом сталося несподіване. Яковлев виглядів, що вал не скрізь боронять запорожці. Він зміркував се і в найбільший розпал рушив два полки донців на те місце, котре боронили чумаки й крамарі. Вправні в ручнім бою донці поскидали довгими списами чумаків із валу; в козацій лаві сталася велика вирва, але її миттю заповнили піші ратники. Їх набралось стільки, що запорожці розгубилися між ними, як губляться червоні будяки в зеленім буйнім житі.

Одбиваючись від розсатанилих москалів, що налопом насідали звідусіль, Зінець звелів запорожцям одходити до замку.

Жінота й діти зчинили такий плач, що його, здається, мусів почути салі Бог. Люди вискакували із хат і втікали до заліку, а їх добро: хати, комори – все господарство палили москалі.

Біля замку збилися всі, хто не міг держати в руках зброю: діти й жонота.

Глянув Зінець на нещасних, і його серце обкипіло кров'ю.

– Та невже я маю zostавити їх на наругу москалям, а сам, маючи шаблю в руках, сховаюся за мури і буду дивитись, як москалі гвалтуватимуть дівчат, безчеститимуть молодиць?.. Ні, краще я раніш накладу головою! – помислив він,

– А ну, всі козаки із замку, виходь на двір! У замок нехай ховаються білі голови із дітьми! – дав розказ Зінець. – Умремо, хлопці!

– Умремо, батьку! – відповіли січовики.

Московські гармати робили велику шкоду запорожцям, але вони стали з голими шаблями навколо замку й ні на ступінь не поступилися.

Зінець наказав міщанам та чумакам одбивати московське наступання, а сам, згромадивши біля себе запорожців, вдарив з ними на густі московські навали.

Запорожці напружили всі зусилля, щоб розчахнути москалів надвоє. Коли б пощастило, тоді, зайшовши москалям в потилицю, можна було б оджахнути їх од замку!

Та ба! Ворожа сила була надто велика. Передні москалі й поточилися перед запорожцями, але зате задні ще гірше наперли. На одну запорозьку шаблю прийшлося п'ять московських. Сталася така тіснота, наче в церкві, навіть до ладу розмахнутись не можна було.

Москалі підмивали запорожців, вони ж, оточені з усіх боків ворогами, гинули, але перлися вперед!

Вся сила була в полковникові Зінцеві; його дужий голос жахав ворогів і надавав одваги товариству.

– Хлопці! Ану ще! Ану! Не шкодуйте московської шкури! Однаково вона підла –

кожуха з неї не пошиєш! Рубай! Січи!

І він давав приклад товариству.

Дивитись збоку на Зінця було страшно. Полковник в однаковій мірі був вправний: як правою, так і лівою рукою, і через се лезо його шаблі не можна було навіть оком зловити. Воно то вниз вістряв, наче кара божя, звисало над головою москаля, падало на тім'я й глибоко вгрузало... То оберталось догори черева і, як сокира підчахує гілку на дереві, одчахувало правицю ворогові. То раптом шабля Зінця робилась прямою, як стріла, – била ворога просто в груди й виходила кінцем аж у спину.

У полковника й підручні добрі були: два рідні сини-юнаки, обидва вельми вправні у ручнім бої.

Упертість усе переможе! Перемогли й запорожці москалів! Кожної хвилини вони все глибше й глибше вганялися в московські лави. Ї хоч їх тепер вороги оточували з трьох боків, але ж і запорожці, наче клин дерево, розколювали москалів надвоє...

Яковлев уздрів се; він звелів донцям залишити чумаків, а дати потугу ратникам.

Але ж бо й чумаки, крамарі та мішане стали піддавати потуги своїм. Тепер все збилось в один кривавий клубок: брязкіт зброї, і гупання, й стогнання поранених...

Аж це старий Зінець закричав:

– Разом, хлопці! Разом!

І він так запалив своїм закликком запорожців, що ті, скільки мали сили, одностайно наперли на москалів. А за ними – чумаки і крамарі... Москалі не витримали: поточились і розкололись на дві валки; у їхній лаві зробилась велика вирва.

Раптом, раніш ніж запорожці встигли зметикувати що сталося, у ту вирву – наче повинь крізь прорвану гатку – хлюнули чумаки й крамарі.

– Куди ви, хлопці?.. Хлопці! – закричали запорожці. Але хлопці вдарились навтьоки. Цим вони погубили себе й

запорожців, бо тікати їм вже нікуди було. Мости на Ворсклі, пере-воза на Дніпрі, байдаки, човни, дуби... навіть млини – все палало, підпалене москалями... Кинулися втікачі просто вплав: одні у Ворсклу, другі у Дніпро; потомлені, вони не вираховували своїх сил і... глибока вода та бистра течія забрали їх всіх що до одного.

Після зради чумаків запорожці залишили думати про перемогу, їх батава помітно поріділа. У січовиків тепер було одне на думці – якомога дорожче продати своє життя. І вони не дешево його продавали: навколо замку лягло два великих покоси трупів – московських і запорозьких.

Востаннє москалі наперли на запорожців і... пошматували їх батаву на дрібні лахи. Січовики подробились на купки; ті купки звідусіль, наче острівці вода, підмивали вороги.

Та ніхто не прохав ласки! Козак двічі не вмирає, – бо раз же його мати родила.

Один за другим впали сини Зінця, а він і оком не моргнув, мов і не бачив... Посічений та порубаний, полковник стояв, наче скеля, й боровся з хвилями ворогів.

...Настала хвилина, коли із тисячної запорозької залоги зостався живим один-однісінький Зінець.

Він вже й не радий був тому життю, але рука з шаблею якось сама звивалась догори; правда, вона вже не мала попереднього гуку й певності.

Тимчасом донці продерлися у замок. Страшений жіночий галас гострим ножом вдарив Зінця у серце. Із башт полетіли вниз на списи маленькі діти, старі баби, жінки... Залунало душу роздираюче голосіння дівчат, прокльони матінок. В замку чинився гвалт.

Зінець не міг далі того знести.

- Смерте, де ти? - закричав він в одчаї.

І, зціпивши зуби, полковник кинувся в гущу ворогів. Над його головою виріс раптовий ліс шабель і... впав.

Від Зінця один шум зостався.

Бій закінчився... Залога, обивателі і ті, що в нещасливу годину випадково попали у Переволочну, - всі вилягли покотом! Людської крові так багато пролилось, що вона стояла на вулицях калюжами, аж доки її не висушив огонь пожежі. На місці ж Переволочної залишилося пожарище.

* * *

Ой із-за гори крутої вітер повіває;

Та хитрий москаль край запорозький кругом об'їжджає.

Наші козаченьки, наші молоденькі

Ніде в страху не бували;

Сорок тисяч Москви, виборного війська

У пень вибивали.

Наші козаченьки, наші молоденькі

Да невеселі стали,

Гей, обступила вража драгунія

Да всіма сторонами.

Ой обнявши та запорозький край, в куріні вступає.

Ой уступивши та у куріні, запас відбирає.

Ой по тім боці та у Підпільні широкая гребля;

Ой не одному же запорожцю оббив москаль ребра.

Ой по тім боці та у Підпільні залізне круччя,

Ой заплачуть славні запорожці, із Січі ідучи.

Цілий тиждень Січ буйно святкувала перемогу запорожців біля Сокілок. Цілий тиждень дзвеніли цимбали, голосили скрипки та гули бубони... Земля стогнала під ногами танцюристів, Цілий тиждень товариство пило, їло й розважалось: стріляли у ціль, бігали кіньми наввипередки, бились навкулачки. І раптом, напередодні останнього дня, втікачі з околиць Переволочної принесли звістки - та такі страшні, що в першу хвилину товариство навіть не йняло тому віри.

Келеберду й Переволочну москалі зруйнували! Чи можлива річ? Звідки ті москалі могли взятись? Адже Гордієнко вилушив їх трохи не всіх біля Сокілок! Не з неба ж вони впали?! А може се вже товариство до москаля допилося? Братчики збилися на раднім

майдані; отамання й рядовики змішались між собою на купу. Всі кричали теж на купу, але мало хто кого слухав. Аж врешті наказний кошовий Петро Сорочинський стеребився на порожню горілчану куфу і замахав шапкою.

- Та цитьте, кажу вам! А то од вашого крику стільки чортів наплодиться, що й у дніпрових плавнях не витопимо. Коли всі враз кричатимемо, не буде жодного діла, треба, щоб один хтось говорив.

По сій мові Сорочинський звернувся до втікачів:

- А скажіть, чесні земляки, чи велика у москаля сила ?

- Як трави!... - одповіли втікачі.

Зажурилися запорожці, а з ними й наказний.

- Погано! - зітхнув він, - дуже погано! Але звідки вони взялися? Од Полтави й до Переволочної стоять наші запорозькі кордони; не птахи ж справді ті москалі, аби уночі перелетіти через кордони?! А може вони прибули на байдаках із Києва Дніпром (Коли сьому правда, то вже певно: москалі зробили такий довгий шлях не для того, аби, зруйнувавши Келеберду й Переволочну, вигребтися назад! Ні, отеє як Бог свят, вони замислили зло проти нашої Січі.

Закричали запорожці:

- Не бачити москалеві Січі, як своїх вух!

- Не оддамо матері Січі!

- Вгамуйтеся, братчики! Писаніє глаголе: береженого Бог береже! У Переволочній було козаків на чотири курені! А що з ними сталося? Всі вони вилягли! Се доказує, що москалів справді багато! А тут ще під боком у нас боляк - московська фортеця у Кам'янім Затоні. Будуть нашої Січі непереливки, коли москалі од Переволочної дійдуть аж сюди й злучаться з кам'янозатонпями!

- Не попустимо!

- Нізащо!

- Постривайте-бо! Які гарячі! Розміркуйте спокійно: яка у нас сила? Курям на сміх здалася! Одна назва - козаки... Не гнівайтесь-бо, братчики! Адже ви самі свідомі того - десятеро козаків мають десять рук та десять ніг; а може й того менше! А як у котрого руки й ноги цілі, то очей нема; одне слово - каліки! Нам би тепер баштани стерегти, а не з москалями воювати!

Загуло товариство:

- Хоч ми без рук і без ніг, хоч і сліпі між нами, а все ж москалеві не подолати нас!

А Сорочинський їм на те й каже:

- Не загадуймо в будучину, що там колись буде! Доки живі, про живе дбаймо! Треба нам насамперед загаяти москалів у дорозі, от і поміркуймо над сим, як краще зробити? Товариство, може між вами знайдеться охочий перевезти московські байдаки через пороги? Се було б до речі! Бо ми сьогодні ж пошлемо посланців до Кримського хана прохати потуги.

Запанувала хвилева тиша. Братчики зрозуміли, якого стерничого потребує кошовий... Стали вони зглядатися один на другого, аж се - молодий парубійко в одежі

міщанина (видко недавно прибув на Січ із городів) увійшов в коло.

- Батьку кошовий, - вклонився він низенько Сорочинському, - благословіть мене на стерничого.

Довго оглядав кошовий парубка; сподобався він йому з лиця й з мови, аж жалко стало.

- А хто ж еси, добродію?

- Кличуть Олексою, на прізвище Опоченок... Мого батька (він був війтом), цар замордував у Лебедині; мати, побиваючись за батьком, стерялися... Сестру-одиначку, московські драгуни взяли. А я zostався на світі один, як билина.

- То нехай же тебе, сину, Бог благословить! На святе діло йдеш! - розчулився кошовий.

- Благословіть і ви, добрі молодці! - вклонився Олекса всьому товариству.

- Бог напутить тебе на все добре. З Богом! Після сього кошовий зітхнув вільніше:

- Одну справу залагодили. Залагодьмо ж, братчики, й другу. А ну, кажіть, кого пошлемо у Крим?

Озвався козак Яким Богуш:

- Їдь, батьку, сам.

- А на Січі хто зостанеться?

- Кого найменуєш, той і зостанеться.

- Товариство! Чи згода?

- Згода!

- Нехай буде так. То візьму я, братчики, із собою у Крим козака Кирика Менька. А на Січі нехай отаманує замість мене Яким Богуш. Він козак добрий, самі ви знаєте.

- Просимо козака Богуша! Просимо!

Богуш, вклонившись товариству, подякував за честь і.. згодився.

- От і гаразд! - мовив Сорочинський. - А тепер, пани-брати, послухайте мою останню пораду. Богові хвала, сього року води у Дніпрі і воли не вип'ють! З трьох боків вона пойняла нашу Січ, навіть Титарівський та Ірклієвський курені залила. З трьох боків не підступить москаль до Січі - ні пішки, ні кінно, - хіба на байдаках. Не вадило б нам, добрі молодці, прокопати глибоку канаву й з четвертого боку, щоб затопити долину. Тоді б ми зовсім одгородились водою од суходолу!

- Добре, батьку! Що звелиш, те й зробимо! - Закричали запорожці і на останку закидали Сорочинського шапками,

В той час як на Січі готували москалям таку зустріч, Яковлев з військом прокладав огнем і мечем шлях на Низ. За прикладом Переволочної Старий і Новий Кодаки з околицями були спалені дощенту, людність вирізана до ноги. Але дивно - чим більше москалі проливали української крові, тим більша лютя находила на них. Душогубство живих людей вже не вдовольняло їх, свіжо пролита кров не гасила жаги; їм аж трупів забаглося, наче упирам! Москалі розкопували домовини, розбивали труни і викидали на світ божий кістяки мертвяків!

Таким робом Яковлев дійшов до порогів. Аж тепер він схопився за голову.

- Що я наробив?! Хоч би ти, полковнику, був мав на той час розум! - пострікнув Яковлев Шарфа.

Той видивився.

- А що таке?

- Що таке? Всіх хохлів вигубили, а хто ж тепер переправить наші байдаки через пороги?

- Правда...

- Ось що, зараз же розішли в близькі околиці під'їзди. Але його перехопив Шарф.

- Марна надія. Мої драгуни ще як до Кодака йшли усі запорозькі зимівники попалили, а людей вистинали.

Руйнування Чортотлицької Січі

- Як знаєш, хоч з-під землі, а добудь мені стерничого! Не так легко було виконати цей наказ; навколо залягла руїна,

пустеля, і послані під'їзди надвечір повернулись в порожні.

Ба, не зовсім в порожні: під'їзд, посланий в бік Січі, привів на аркані якогось парубка. То був Олекса.

Непевним він видався Яковлеву, а надто очі, - як гляне ними на кого, то й здається, що збирається ніж встромити в груди.

- Звідки ти?

- Тутешній, з Кодаків.

- Хто такий?

- Я?... Мій батько стерничим був; я з ним байдаки перевозив через пороги.

- Ага!.. А сам ти зумієш переправити байдак?

- Чому ні, перевезу...

- Так?.. Ти перевезеш мої байдаки.

- Добре. Перевезу.

Яковлев розгнівався:

- Я тебе, хохле, не питаю, а наказую!...

- Та про мене; чи питаєте чи наказуйте - можу. Я навіть по два байдаки зразу можу переправляти.

- Ще краще. Менше згаємо часу...

Яковлев сам повів Олексу до байдаків... Байдаків стояла сила - більше сотні; Олекса спинився біля двох найбільших галер.

- Нехай оці зв'яжуть кодолю до купи! - мовив козак.

Яковлев звелів людям зробити, а коли було готово, поставив на передній галері біля Олекси двох донців з кольбами.

- Вважайте пильно! Помітите що непевне - коліть хохла!... Ну, рушай!

Олекса схопився за стерно.

- Мочи весла! - крикнув він. Веслярі махнули веслами: раз і вдруге...

По воді пішли брижі. Галери винесли на середину річки; прудка течія підхопила їх і потягла у якусь невідому прірву...

Вже чути було, як десь реве вода То бурчав перший дніпровий поріг – Кодацький. З кожною хвилиною галери наближались до нього; вони вже не пливуть – летять!

Вода реве, вода піниться – у москалів від жаху волос на голові в'яне. Донці з кольбами біля Олекси полотніють.

Кам'яна забора! Вода звивається дуба з високої високості пала у прірву. Раптом галеру шарпнуло – кинуло убік; вона затрималась на мент на місці, буцім на мілизну сіла. Але налітає на неї дужа хвиля й кидає у другий бік, на вир... Закрутило передньою галерою, наче трісочкою, а в сей час задня наганяє її й з великою розгону б'є своїм носом у бік:. Затріщали дошки... У велику вирву хлюнула вода.

Донці, від великого переполоху себе не тямлячи, кинулись з кольбами до Олекси. А той пустив стерно із рук, в два скоки опинився на краго галери, зареготав і... шубовснув сторч головою у воду!

Донці очепірились за стерно, але в ту ж хвилину обидва попадали з ніг, бо галери зачали плигати з каменя на камінь, наче собаки через тини. Ось передня галера вибралася на такий високий камінь, що виглядав з води наче справжня скеля. Напоровшись на шпиль, галера проломила собі дно й застряла, як галушка на шпичці. Раптова дужа хвиля підмила галеру з одного боку, вона перехнябилась і гупнула у прірву. Задня галера переплигнула через камінь-скелю, але на самім вершечку також зачепилась, перевернулась і впала на передню галеру, наче віко на труну.

А потім набігла велика хвиля й покрила собою все. Від двох галер з московським військом лише біле шумовиння пішло по воді...

* * *

У неділю рано-пораненько обманонька стала:

Виманили наших козаченьків у чистеє поле,

Виманивши взяли пов'язали по два до купочки;

Вони скликаються та озиваються, як сиві голубочки.

Ой уже ж наші славні запорожці та й невеселі стали;

Ой облягли їх, облягли москалі та й усіма сторонами...

Ой ударив Яковлев з високої бійниці:

Посипались запорожці, як зимні кислиці.

Ой зашуміли густі лози, ще й крутії кручі.

Заплакали славні запорожці та з Січі ідучи.

Та летить крячок та по той бічок де взявся шуліка.:

"А не буде в Січі города однині довіка".

Походу на Січ Яковлев до смерті не забув. Багато пригод він мав в дорозі, багато часу згаяв, багато людей згубив, а все ж нарешті добрався з своїм військом до Кам'яного Затона. Він до того запалився на запорожців, що навіть одпочити людям не дав, забрав у воеводи всю залогу і пішов добувати Січ.

Але гірке розчарування чекало на нього. До Січі не було жодного приступу із суходолу. Яковлев довго никав понад берегом і, наче кіт на сало, поглядав на Кіш.

Поміркувавши, він звелів людям насипати за ніч високі шанці проти Січі. Як же

сонце зійшло поставили москалі на ті шанці гармати.

Гармаші вимірили, пальнули і... покрутили носами. Бомби не досягли до Січі й попадали у воду.

- Чи не чорт завзявся поводити мене? - гнівався Яковлев сам на себе. - Я знищив Келеберду, я здобув Переволочну, зруйнував обидва Кодаки! Я самотужки переплив через усі дніпрові пороги, вирізав кілька тисяч здорових бойних запорожців! Невже мав би злякатись тих калік, що засіли в Січі? Та й що мені Січ? Що мені запорожці? Що мені вода? На човни! На байдаки!

Він чвалом погнав коня до ближчого табору. То оташувались драгуни полковника Урна.

- Полковнику і ви, "ребята"! Ось вам мій наказ: на човнах чи вплав, живі чи мертві, - але доберіться до Січі і добудьте її!

Полковник Урн таки зразу опішив свій полк: і велів драгунам сідати на човни.

- Одчалюй!

.Яковлев стояв на березі і стежив очима за човнами. Ось вони вже вигреблися на півдороги, а в Січі тихо, наче всі там вимерли. Скоро й берег. Весла черкають об пісок. Мілизна. Полковник Урн, вихопивши шпагу, став на увесь зріст.

- Слухай! Вилазь із чов... - Останнє слово команди, застрягло у нього в роті.

Запорожці припишкли не дарма. Притаївшись за валом, вони добре вимірили із самопалів, гаківниць та гармат... Припустивши москалів до берега на скільки можна було, Богуш крикнув:

- Бий!

Гупнув страшенний залп. Гарматні кулі вдарили в самісіньку гущу москалів. Одна бомба поцілила Урна в голову й одірвала її. Куля й голова, наче два гарбузи, покотилися у човні, а тулуб, постоявши хвилинку на ногах, перехнябився і булькнув у воду. За першим залпом гупнув другий - ще страшніший; на сей раз запорожці пальнули із усієї огнистої зброї, яка у них була. Кулі із рушниць поклали покоси московського трупу, бомби із гаківниць побили човни, подірвали байдаки, і вони стали тонуть.

Ті драгуни, котрі zostалися цілі, вдарились було навтьоки; але як ти втечеш, коли у воді лежало трупу, як мосту. Навіть води з-під них не було видно, булькотіла якась червона юшка.

Оджахнувши огнистою зброєю напастування москалів, запорожці цим не вдовольнились. Користаючи з тієї нагоди, що за густим пороховим димом світу було не видно, Богуш із сотнею запорожців, сівши на легкі чайки, нагло напав на драгунів вже на воді. Цього москалі цілком не сподівались і кинулись врозтіч - хто куди влучив. Але запорозькі чайки легко обганяли важкі московські байдаки. Зачепивши залізним гаком за бік байдака, січовики перелазили у нього із чайок, і тоді між ними й москалями зачиналася січа - не на життя, а на згин!

Тяжкі хвилини переживав Яковлев: на його очах запорожці громили й винищували найкращий регімент - цвіт усього війська, а він не міг подати жодної потуги. Зосталося

одне – бігати понад берегом, ламати руки, рвати чуба і клясти в батька-матір собачих синів запорожців.

Нарешті недобитки-драгуни вибрили із води. Яковлев почував себе як побитий пес, він одвів все військо на мильо від Січі, щоб зализати виразки.

Пристигла ніч... Яковлев забрався в свій намет і там промучився цілу ніч, не заснувши ні на волосинку. Він до крові покусав нижню губу, висмикав решту волосся із рідких вусів, але... нічого не придумав, чим би зарадити лихові.

"В облогу Січ взяти?.. Штурмом добувати?.. Що робити? На що зважитись?" – такі думки сушили мозок Яковлеву.

А в душу, як гадюка в щілину кам'яної стіни, заповзав одчай.

Коли вранці полковник вийшов із намету, то виглядав жовтим-жовтим, наче квіт соняшника, губи ж посиніли, як бузинник.

Не поміг москалеві Бог, – чорт поміг! Він послав свого рідного брата, зрадника Гната Галагана, полковника компанійського полку. Полковник: продерся крізь запорозькі кордони з цілим компанійським полком, щоб дати потугу москалям як ті будуть Січ атакувати. Яковлев так зрадив цій пригоді, буцім вдруге на світ народився.

– Галагане! – мовив він. – Люди кажуть, що ти був полковником на Січі! Навіть товариство вибирало тебе за кошового аж двічі! Ти мусиш знати Січ, як старець свою торбу. Я певен, ти звістен про таємні шляхи, що ведуть у Січ! Проведи мене ними!

Галаган розсміявся.

– Ваша мосць, питаєте про таємні шляхи? Але ж Січ звідусіль одгородилась од суходолу водою.

– Так, так... Цілком запаморочило мені голову. Але ти, полковнику, знаєш гаразд січові звичаї, секрети військові запорозькі, – повідай їх нам!

Галаган мовчки покрутив головою.

– Нарешті вигадай щось таке, щоб ми через тую вигадку могли прибрати до рук Січ! – нетерпеливився Яковлев.

Замислився Галаган, аж очі заплющив і тяжко засмутився. Не відав Яковлев яка боротьба відбувається в душі у козака. Галаган думав:

– Вже я один раз зрадив Україні. Ні, не Україні – гетьманові Мазепі. Ба – ні, таки Україні зрадив! Україні! Мазепа повстав за Українську справу... Я не зносив Мазепу, від нього занадто тхнуло лядським духом. Я не повинен був зрадничого вчинку робити, але... поповнив! Сталося... То я сам вчинив, а тепер мені велять вдруге зрадити Україні! І як тяжко... ах!.. Віддати чужинцям за спасибі Запоріжжя?! То отее я маю так віддячити матері Січі за те, що вона нікому не відомого Гната, у котрого було тільки й слави, що родився від простого козака, тільки й багатства, що драна свита на плечах, а на їй стільки лат, як на селі хат, зодягла й нагодувала?! Чи ж не в Січі я добув військової слави, пошани й почоту? І за все це маю віддячити московськими карами? Руйнуваннями?!

Кров'ю обкипіло Гнатове серце, але він затамував той біль... Він був занадто великий самолюб. Чому він і шведів покинув та перейшов до москалів? Бо в першу

хвилину йому здалось, що шведів занадто мало і справа Мазепи не матиме поспіху. Але потім яких він мук зазнав, коли за Мазепою пішло все Запоріжжя, а Гордієнко став побивати москалів на кожному місці!

Тепер він одне розумів – переможе Москва – його власний добробут забезпечений. Переможе Україна – йому доведеться мандрувати в чужину! Ні, ні! Він буде боротись до останку. Він очепіриться руками й зубами за колесо фортуни, але затримає його! Він хоче зверху колеса сидіти, а не під його тяжкий обід попасти і бути розчавленим!

– Я чекаю на відповідь! – перепинив Галаганове міркування Яковлев.

Галаган здригнувся, наче від сну прокинувся. На устах у нього загравав улесливий усміх.

– Ваша мосць, питаєте про військові секрети та звичаї запорозькі? Скажу на се ось що; чим дужче ми будемо ламати собі голову й сушити свій мозок над тим, як здобути Січ і чим мудріший план ми придумаємо, тим тяжче буде його виконати.

– Чому? – здивувався Яковлев.

– А тому, – наш план буде здаватись вельми мудрим лише нам!

– Не розумію.

– Запевняю вашу мосць, запорожці заздалегідь обмірковували всі труднощі облоги і наші можливі мудрації. Вже я знаю їх вдачу. Запорожців легше буде зловити на просту вигадку; трапляється ж рибалці зловити велику рибу на маленький гачок. Ваша мосць вже пробували вчора атакувати Січ на човнах, ну і...

Яковлев скривився.

– Нічого з того, крім великої втрати в людях, не вийшло.

– Сього треба було сподіватись! – Загадково мовив Галаган. – Коли хочемо покуштувати меду, мусимо раніше бджіл викурити із бортні. Щоб здобути Січ – треба виманити із неї запорожців.

– Або роздушити їх у їхньому ж Коші!

– Або роздушити... коли вистачить сили. Ваша мосць звістні про те, що запорожці чекають на потугу від кримського хана?

Від цієї звістки у Яковлева аж чуб догори поліз – так він наполохався.

– Потуга від хана?.. Сто чортів! Нам треба спішити! – закричав він.

– Але не дуже, щоб людей не насмішить, – зауважив Гнат. – Ваша мосць, дайте людям розказ: перед смерком галери й дуби запорозькі перевести на річку Підпільну; всі ж човни й байдаки зібрати в одне місце, а саме – проти в'їздної січової брами. Коли зійде вечірня зірка, ваша мосць, усіх своїх людей посадите на перевози и поведете наступання на Січову браму. А я, переодягти компанійців у кожухи (щоб здалека скидались на татар), атакую Січ з тамтого боку. Я гадаю: в той час як запорожці даватимуть одсіч війську вашої мосці, мені може пощастить, обдуливши січовиків марною надією на потугу бід хана, ускочити, з компанійцями у Кіш.

– Гаразд! – згодився Яковлев.

Зосталося чекати смерку. День тривав буцім навмисне довго... Нарешті сонце згасло. На небі вплив місяць уповні, а біля нього, наче біля квочки курчата, висипали

ясні зорі.

Проспівали перші півні. Аж тепер прийшов до Яковлева посланець від Галагана.

Посланець вклонився і з порога заволав:

- Полковник прохає вельможного пана зачинати атакуювання. У нього вже все готове.

Яковлев вже скільки годин чекав на посланця, а проте, коли той прибув, у нього затіпало серце.

- Пан або пропав, - подумав він. - Скажи полковникові - добре!

Посланець вмент зник. А Яковлев велів подати собі коня. Він поїхав до берега, аби самому дати лад військові, котре мало сідати на байдаки.

Облиті місячним сяйвом, москалі наче тіні снували поміж човнами. Тиша була повна; хіба інколи у будлі якого ратника брязкала зброя, а слідком за цим чулась здушена загвоздиста лайка і глуха "зуботичина" чи "позашийник"... І знов до якогось часу запановувала мертва тиша.

Першими одчалили од берега дві перевози. Були вони зв'язані ликами із товстих дубів, а на собі мали гармати і гармашів.

Перевози вигреблися на середину затоки і стали. Гармаші нарихтували гармати просто на запорозькі курені. Спалахнули огники, зачаділи ґноти, гупнули постріли.

Густим дощем полетіли московські бомби на Кіш.

Січовики в боргу не zostались: тридцять запорозьких гармат грюкнули зразу! Передня московська перевоза задиміла і закурілась. Бомби замісили в один заміс гармашів і пішаниць, розбили скрепилика, - перевоза розплилася, а гармати і побиті ратники впірнули у воду!

Запорожці густо вкрили вал; немов з одних грудей прорвався їхній крик:

- Слава! Нехай гине ворог!

Після цього січові гармаші стали бити із гармат по другій перевозі. Але в неї було тяжче поцілити, Цю перевозу москалі на скору руч зачепили товстою колодою, а два байдаки стали тягати її за собою, так що вона, не спиняючись на однім місці, не переставала стріляти із гармат по Січі.

Під їх захистом московські човни і байдаки поволеньки під'їздили до берега.

Між ворогами залягла така близька далина, що стріляти із гармат не можна було. Тоді вояки взяли за дрібну огнисту зброю: за пістолі, самопали, мушкети... А тимчасом запорожці один по другому перелазили через вал і на череві плазували до берега.

Води із-за порохового диму не було видно, та й сам дим походив на туман. Москалі не вигреблися до берега - запорожці перестріляли всіх їхніх веслярів. Тоді ратники кинулися вплав, але з берега на них вдарили січовики: вбрівши по пояс у воду, товариство стало лавою і загородило голими шаблями москалям дорогу до суходолу.

Зчепилися при місячнім світлі!

Щаблі кресали іскри, залізо гарчало. Поранений вояк впірнав у воду й тонує, стоптаний ворогами і товаришами... Зачервонилась вода кров'ю й стала схожа на

буряковий квас.

Не витримали москалі! Юрбою сунули назад до байдаків, але хвиля загнала їх далеко на середину затоки. Котрий з москалів вмів плавати, той, кинувши зброю, пробував виплисти; та десятки рук тих, що не вміли плавати, очепірювались за плавця і тягли його на дно.

Запорожці гналися за москалями, аж вода досягла їм по шию. Аж се раптом на валах закричали гармаші: – Братці, потуга! Від хана потуга прибуває! Радісна звістка, як огонь кострицю, запалила запорожців і вдихнула в їх серця певність в перемогу! Багато добрих плавців, кинувши зброю, попливли в наздогін за москалями; ловили їх і топили, схопивши за горло, наче баби кошенят.

Тимчасом на валах повсталася якась метушня: не то переполох, не то й не знати що. А потім гармаші закричали не своїм голосом:

– Зрада! Товариство, пекельна зрада! Галаган – песький син з компанійцями!

У запорожців, котрі рубалися з москалями, навіть кров заморозило. Першим спам'ятався Богуш.

– До мене, дітки! – закричав він. – До мене!

Спотикаючись, захлинаючись водою, поспішали запорожці за своїм отаманом на берег. Але, не добрівши, спинились, наче вкопані: на валах і на березі густо набилося компанійців, а попереду усіх сам Гнат Галаган, – стоїть, хизується!

– Ха-ха-ха! Баба хотіла видри та сама насилу видралася! Ану, хто хоче живоття – кидай зброю!

– А!.. Чортів виродку! Пекельний сину! То ти так віддячив нам за нашу хліб-сіль?! Бодай же щез з білого світа! Бодай під тобою земля горіла на десять миль вглибину! Стережися ж, недовірку свинячий!

Богуш, зціпивши кулаки, порвався проти Галагана, а за ним і все товариство.

Гнат махнув рукою – компанійці усі як один вимірили із рушниць у січовиків. Братчики прикипіли до жовтого піску.

– .Не робіть собі на пеню – кидайте зброю, а тоді й на берег вилазьте... Та розкажете, за які вишкварки завелися ви з москалями? Багатий за багатство, а убогий бог зна й за віщо вже!... Щоб вас! Хіба не краще солом'яна згода, як золота звада?

Галаган говорив спокійно, усовіщуючи, ніскільки не образившись на прокльони Богуша. А се ще гірше розпалило отамана.

– Дітки! – мовив Богуш, – чи ви чуєте що ота скажена гадюка каже?... Та краще загинемо, але не потопчемо під ноги козачої слави і гонору нашого військового не закаляємо!

– Вгамуйся, старий! Загинете усі даремно безславною смертю! На кожного із вас три кулі приходитьсь – ось тільки руште... Чи, може, ви хочете зробити так, як посполит казав: "на злість моїй жінці бийте мене!". А ти, отамане, надаремне зневажив мене ледачими словами. Коли ти батько, то краще подбай щоб дітки цілі zostались! – Допікав Галаган ущипливими словами.

Богуш безсило похилив на груди голову.

- Чиніть дітки, що самі знаєте, - сказав він надломленим голосом.

Запорожці завагались:

- Коли б тільки Гнат не задумав херхелювати над нами, коли кинемо зброю!

- Запевняє.

- Що варт голе запевнення?

- Він тобі й забожиться!

- Куди ж пак! Йому забожитися, як собаці муху з'їсти! Хіба не знаєш Галагана? У вічі як лис, а за очі як біс.

- Еге-ж, дивиться лисицею, а думає чортом!

Галаган чув всю розмову січовиків, та вони й не таїлись з нею... Став Гнат і справді божитись та запевняти:

- Ось вам небо, а ось земля - безпечні будете! І волосина з наших голів не впаде.

- Заприсягни! - звелів Богущ.

- Щоб я власної тіні боявся!

- Дужче!

- Нехай на мою голову впадуть попередні твої прокльони! Щоб я тричі москалем став! Ну?

- З'їж грудку землі! - звеліло товариство.

Мусів Гнат виконати. Навіть здалека було чути, як тріщав пісок у нього на зубах.

- Нехай же тебе свята земля, котру ти з'їв, розіпре, коли обдуриш нас! - прорік Богущ.

По сій мові отаман підніс до уст свою шаблю, поцілував і закинув її далеко у воду.

- Прощай, сестро, - чуло промовив він. А запорожці й собі:

- Прощай, сестро!...

- Прощай, нене!...

- Прощай, дружино!...

Аж тепер товариство вибігло на берег.

- Що, багато напечерували раків? От так не бродячи, качку впіймав! Ха-ха-ха!... - глузував Галаган.

Запорожці, насупившись, мовчали; чекали що з ними буде. Раптом Гнат стрельнув із пістоля в небо.

- Чи не гасло? - стурбувалось товариство.

А вже ж!... Московські човни і байдаки вже причалювали до берега.

Раніше ніж: запорожці встигли отямитись, на них, обеззброєних" наперли: іззаду москалі, а спереду компанійці. Компанійці хватили військову старшину і в'язали, а москалі всіх рубали в пень!

Стогін пішов по Січі

- Зрада! Рятуймося!!

Голіруч кидалися запорожці на ворогів, хапали за леза щабель, різали руки до кісток... Хапали ворогів за горло, душили в обіймах, загризали зубами... Але боротьба була надто нерівна, скоро весь берег услався запорозьким трупом Москалі подалися

жакувати Січ.

Але те нечисленне товариство, що зосталося живим, робило москалям опір на кожному ступені. Всюди чулася стрілянина, скрізь літали кулі. Ось спалахнули один за другим всі запорозькі курені, шпихірі, крамниці, комори... А на останку зайнялася й Січова церква, ограблена москалями.

В диму й огні літав Галан, наче упирика. Він хотів залити братньою кров'ю свій одчай і голос сумління, що власно одзивалися в його душі.

Гнат і сам не зчувся, як опинився біля січового шпиталю. Колись, ще молодиком, у цім самім шпиталі його вчили грамоти. Се було колись.

А тепер... Біля ґанку лежали два безногих запорожці і безнастанно стріляли з мушкетів. На порозі ж, спершись плечима об одвірок, стояв високий і кремезний, наче віковий дуб, вже літній січовик. Сива чуприна і довгі вуса маяли за вітром. Розхристані груди, порубані і постріляні у давніх боях, червоніли свіжою кров'ю... Під лобом, замість очей, чорніли глибокі дірочки. Запорожець був сліпий. Оперезавшись голою шаблею, сліпець гукав:

– За Січ-матір, дітки! За Січ!

Здрігнувся Галаган, зачувши знайомий лицарський голос, аж за голову схопився.

– О Боже!.. – простогнав він.

Гнат впізнав доброго козака Дороша, котрому бусурмени вийняли очі, як він попав до них у неволю. Страшний докір вичитав Гнат у Дорошевих сліпах, – той докір шпигнув зрадника в самісіньке серце.

А тимчасом тиск москалів обступив з усіх боків запорожця-сліпця; ліс шабелъ завис над сивою неголеною чуприною. Але Дорош вухом чує посвист ворожої шаблі, ловить її на лету, вибиває у ворога з рук, а самого ворога кладе трупом до своїх ніг.

Мимоволі задивився Гнат на те видовисько, а раптова невимовна лють шарпнула його за серце.

– Всі боронять своє, один я занапащаю! Так вищезніть же ви всі!

Взяв Гнат у руку пістоль, поволі вимірів у Дороша, спустив курок і... В сей мент крокви на шпиталі затріщали, дах провалився і море огню полилося через стіну додолу й сховало під собою Дороша й безногих запорожців.

Всеньку ніч москалі руйнували Січ та мордували запорожців. Всеньку ніч донці будували шибениці на колодах. Уранці Яковлев звелів повісити на тих шибеницях двісті душ січового товариства, котре попало в неволю, і пустити за водою. Двадцять шість курінних отаманів посадили на палі. Наказного отамана Богуша, облупивши голову, розтяли на чверті. Січових панотців втопили у Дніпрі. Гроби розкопали, а домовини з останками лицарів розбили й кинули на глум.

Та казав еси, пане Галагане, що у Січі мудро;

Ой як вийшли із Січеньки, на серденьку нудно.

Та казав еси, пане Галагане, що у Січі грече;

Ой як вийшли із Січеньки, оббив ворог плечі.

Ой у Січі на базарі побито колочки;

Ідуть наші запорожці та і без сорочки.
Та у Січі на базарі загачена гребля;
Ой як вийшли із Січоньки, оббив москаль ребра.
Діюча армія кавфронту,
в липні 1917 р.
Тифліс.
Олелько Островський